

FRANCISCUS GOMARUS

DOOR

Dr. G. P. VAN ITTERZON

MET PORTRET, EEN FACSIMILE EN 57 ONUITGEGEVEN
BIJLAGEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1930

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUD

EERSTE HOOFDSTUK INLEIDING

DERDE HOOFDSTUK GOMARUS' JEUGD EN STUDIEJAREN

1. Te Brugge
2. Te Straatsburg
3. Te Neustadt aan de Haardt
4. In Engeland
5. Te Heidelberg

VIERDE HOOFDSTUK PREDIKANT TE FRANKFORT AAN de MAIN

HOOGLEERAAR-PREDIKANT TE LEIDEN

Gomarus werd in 1594 hoogleraar in de theologie aan de Universiteit van Leiden. Hij werd daar vooral bekend als een moedig en toch ‘gematigd’ strijder voor de Schriftuurlijke leer tegen de visie van de Remonstranten.

Vanaf 1618 tot aan zijn dood was Gomarus hoogleraar in Groningen. Hij stierf daar 11 januari 1641) Hij werd begraven in een graf in het koor van de Martinikerk, waar ook zijn vrouw begraven werd.

In deze digitale versie van Gomarus wordt alleen een korte beschrijving gegeven van zijn leven tot aan april 1594.

Tevens is een korte samenvatting opgenomen over de vluchtelingengemeente te Hanau.

TWAALFDE HOOFDSTUK GODSDIENST, VROOMHEID, KARAKTER, — SLOTOPMERKINGEN

EERSTE HOOFDSTUK

INLEIDING

„Franciscus Gomarus of François Gomaer, wiens naam algemeen bekend is, wiens verdiensten als Godgeleerde onbetwistbaar zijn, wiens levensomstandigheden en karakter een dankbaar voorwerp van studie zouden uitmaken, wacht nog steeds op een levensbeschrijver, die hem ons zal tekenen naar de eisen, die de wetenschap thans stellen kan. De stof daarvoor is ruimschoots aanwezig en wacht slechts 'op bewerking door deskundige hand". Aldus vangt het artikel aan, dat in het *Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden* in Nederland deze godgeleerde bespreekt 1). Inderdaad kunnen wij het bevreemdend noemen, dat tot nog toe over die groten theoloog uit het begin der zeventiende eeuw geen afzonderlijke verhandeling het licht zag. Wel verschenen artikelen van verscheidene schrijvers 2), maar tot een zelfstandige biografie kwam het nog niet. Andere godgeleerden van naam als Johannes Bogerman 3), Antonius Walaeus 4), -

1) J. P. De Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek*, III blz. 285.

2) O.a.: *Illustris Academia Lugd.-Batava*, 1613, ongepag.; — *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum Alma Academies Leidensis*, 1614, pag. 41-44; — I. Meursius, *Athe nee Batavae*, 1625, pag. 175-177; — *Effigies et vitae*, 1654, pag. 74-78; — P. Freherus, *Theatrum virorum*, 1688, pag. 490, 991; — M. Soermans, *Academisch Register*, 1704, blz. 34, 35; — P. Bayle, *Dictionaire*, 1740, II p. 560-562; -- *Levensbeschrijving van enige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen*, 1777, IV blz. 89-103; — Chr. Saxius, *Onomasticon*, 1782, pars quarta, blz. 154, 155; — J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, 1788, XVIII blz. 994-496; — B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, 1851, I blz. 537-546; — A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, 1852-1877, VII blz. 281-255; — w. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 1864, Bijlagen, blz. 13, 14; — *Biographie Nationale*, 1884- - 1885, VIII col. 98-101; — PRE, 1899, VI S. 763, 764 (art. Sudhoff—S. D. van Veen); — RGG, 1910, II Kol. 1522 (art. I., Zscharnack); — RGG°, 1928, II Rol. 1308 (art. A. Eekhof); - - J. P. De Bie en j. Loosjes, *Biographisch woordenboek*, 111 blz. 285-301; — *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1927, VII kol. 483-486 (art. P. S. Knipsehcer); — *Christelijke Encyclopaedie*, z.i., 11 blz. 372-374 (art. H. Kaajan),

3) H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, Groningen, 1868.

4) J. D. De Lind Van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leiden 1891.

Blz. 1

Johannes Maccovius 1), Festus Hommius 2), Johannes Wtenhogaert 2) en Wernerus Helmichius 4) vonden hun biograaf. Ook Jacobus Arminius, de tegenstander van Gomarus, werd niet vergeten 2). Het leven en de werken van de laatste werden echter niet behandeld. Met de beschrijving van het levenswerk maakte Ds. Th. J. L. Ruys, in *leven Ned. Herv. Pred. te Lopikerkapel*, een aanvang; door zijn dood kwam zijn arbeid echter niet tot voltooiing 6).

Toch mag een uitvoeriger behandeling dan in een tijdschrift- of woordenboekartikel mogelijk is, wel gewenst heten. Zowel uit historisch, als uit theologisch oogpunt verdient Gomarus dit ten volle. Zijn brede en invloedrijke persoonlijkheid is waard gekend en geëerd te worden. Ten onrechte wordt zijn naam doorgaans enkel met Arminius en het leerstuk der uitverkiezing in verband gebracht. Weliswaar nam de strijd met zijn ambtgenoot een groot gedeelte van zijn levensarbeid in beslag en moest hij vele jaren zijn krachten en tijd er voor geven, maar Gomarus heeft zelf ge-

protesteerd, als men hem van Remonstrantse zijde voortdurend in die hoek wenste te dringen. Heel handig lokte Arminius hem naar het front der „Verwerping“, maar Gomarus weigerde herhaaldelijk, daar het gevecht te beginnen. Dan wees hij er op, dat niet alleen de predestinatieleer in het geding was, maar evenzeer de fundamentele leer aangaande de rechtvaardigmaking door het geloof. Een bewijs, dat wij in Gomarus *niet de eenzijdige bovenvaldrijver* hebben te zien, maar dat wij hem naar ruimer maatstaf moeten beoordelen.

Wij noemden hem ook invloedrijk. Bij het volgen van zijn levensberichten blijkt herhaaldelijk, dat men de opvattingen van Gomarus op hoge prijs stelde. Passeerde men hem van politieke zijde soms met opzet, omdat zijn beginselen met die der „politieken“ niet strookten, van kerkelijke zijde won men telkens zijn raad in waarnaar men gretig luisterde. Trok de studie hem meer dan de hitte van de strijd, de omstandigheden en de mensen voerden hem mede. Zo was zijn invloedssfeer breed door woord en geschrift, door voordracht en disputatie, door brief en pamflet. Dit te schetsen is hier ons doel. Daarbij dienen wij evenwel vooraf ons onderwerp nauwkeurig te begrenzen. Vooral in de tekening

Blz. 2

- 2) A. Kuyper Jr., Johannes Maccovius, Leiden, 1899.
- 2) P. J. Wijminga, Festus Hommius, Leiden, 1899.
- 3) H. C. Rogge, Johannes Wtenbognert en zijn tijd, 3 dln., Amsterdam, 1874-1876.
- 4) J. Hania, Wernerus Helmichius, Utrecht, 1895.
- 5) H. Maronier, Jacobus Arminius, Amsterdam, 1905.
- 6) Zie blz. 9,

van milieu's mogen wij niet te breedvoerig worden. Eén voorbeeld. Op de Dordtse Synode had ook Gomarus zitting. Nu kunnen in het gedeelte, dat zijn arbeid in die kerkvergadering behandelt, twee wegen bewandeld worden. Wij kunnen deze paragraaf uitbreiden tot een vrij volledige weergave van wat er te Dordrecht is geschied en dan telkens vermelden, of Gomarus vóór of tegen stemde, maar dan moeten ook alle gevallen aangetekend worden, waarin de Nederlandsche professoren *en bloc* hun stem uitbrachten. Wij menen deze weg niet te moeten inslaan. Langdradigheid en onevenwichtigheid zouden dan al spoedig onze behandeling kenmerken. Beter schijnt ons daarom de andere weg: beschrijving van de zittingen, voor zover zij het beeld van Gomarus verscherpen, waarbij dan tevens voor al te grote beknoptheid, die in onduidelijkheid zou ontaarden, moet gewaakt worden.

De bedoeling van dit proefschrift is om in hoofdtrekken een overzicht van Gomarus' leven en werken te geven. Na een opgave van geraadpleegde bronnen, waaruit het materiaal is geput, wordt het „leven“ ingedeeld naar de plaatsen, waar de geleerde achtereenvolgens vertoefde. Na een hoofdstuk over zijn jeugd en studiejaren, die hij in Brugge, Straatsburg, Neustadt aan de Haardt, Oxford, Cambridge en Heidelberg doorbracht, volgt dan een ander, dat hem tekent als predikant te Frankfort aan de Main. Daarna schetsen wij hem achtereenvolgens te Leiden, Middelburg, Saumur en Groningen. In de Leidse periode valt dan de strijd met Jac. Arminius en Conr. Vorstius, in de Groninger tijd zijn arbeid ter Dordtse Synode. Voor het volgen van de gang der geschiedenis is niet te vermijden, dat in het hoofdstuk over het Leidse tijdsbestek ook de pamflettenstrijd wordt behandeld, die zó zeer met de historie één is, dat hij uit deze niet losgemaakt en naar het gedeelte der „Werken“ kan worden verplaatst.

Na deze zes hoofdstukken, die de behandeling van het „Leven“ omvatten, volgen er

dan nog vijf, waarin de „Werken" besproken worden, en die getiteld zijn als volgt: dogmatische geschriften; exegetische gezichtspunten; geschriften over verschillende onderwerpen; godsdienst, vroomheid, karakter, slotopmerkingen; portretten. Enkele bijlagen mogen de bruikbaarheid van dit werk verhogen.

DERDE HOOFDSTUK

GOMARUS' JEUGD EN STUDIEJAREN

Uit deze levensperiode van Gomarus is ons maar weinig bekend. De uitvoerigste bron is nog de gedrukte „Effigies et Vitae", die echter aan dit onderwerp nog geen anderhalve bladzijde wijdt 1). Een onderzoek in de archieven, dat wij instelden, leverde over deze eersten tijd niet veel vermeldenswaardigs op. Wij willen hij onze beschouwingen verder acht geven op zijn leermeesters, of hen, die het naar alle waarschijnlijkheid zijn geweest, en op het milieu, waarin hij opgroeide, om zoo een indruk te krijgen van zijne godsdienstige ontwikkeling.

1. Te Brugge

De 30ste Januari 1563 werd aan Fransoys Gomaer 2) en Johanna Moermans

1) Effigies et vitae, pag. 75, 76.

2) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, II blz. 71, schrijft over de naam. „De geslachtsnaam Gomaer schijnt afkomstig van de doopnaam Gomer, en wij zouden daarom kunnen denken, dat deze familienaam meer algemeen, en ook te Brugge niet aan één geslacht bijzonder eigen zal geweest zijn. Evenwel, de voornaam, die wij ons niet herinneren in de zestiende eeuw te hebben aangetroffen, was toen reeds zeer zeldzaam geworden. Slechts als achternaam en vermoedelijk bij een enkele familie zal hij nog in zwang zijn geweest", en, II blz. 213, in een noot: „zie Kiliaan op Goemar en Gotmaer, St. Gommarus, Frans: St. Gommart, staat in de Roomse kalender op 11 October. Nog heden is de voornaam Kommer en de geslachtsnaam Hommers niet geheel ongewoon". -

Iemand, die hierover geraadpleegd werd, sprak als zijn mening uit, „dat Gemaerl' familie (eig. François Cbombaer) oorspronkelijk zou komen uit de omgeving van Valenciennes en Armentières, dezelfde streek dus van Peregrin de la Grange en G. De Brès, en dat de leden der familie slechts als doorgangers in Brugge zouden hebben vertoefd". De naam komt echter in het Stadsarchief van Brugge, in verschillende spelling, ook vroeger al vaak voor. Wij lezen van: Hanekin Gumare,, 1305 (L. Gilliodts--van Severen, Inventaire, Introduction, p. 55), Janne Gomare, 1309 (Aldaar, p. 139), Willem, Hannekin en Pieter Gomaer, 1433 (Wezenkamer, Onze-lieve-Vrouwezestendeel, over de jaren 1426-109, 1E1.127 v.), Joos, Jooskin, Franskin en Barbelkin Gomaer, 1525 (Wezenkamer, Sint-Niclaaszestendeel, over de jaren 1514-1538, fol. 173), Jacop Gomaere, Willem en Maikin Gomare, 1525, 1527, Wezenkamer, Sint- Janszestendeel, 1520-1553, fol. 311 , 362), Rogier Hannekin, Thomasekin, Adrianekin, Maiken en Callekin Gomare, 1548 (Wezenkamer Onze-lieve-vrouwezestendeel, 1539-1570, fol. 161), Jehennijn of Jennijn Gomaer, 1557 (Gerechtelijke dossiers of dossiers judiciaires, Portef. VII nr. 204; ook een Charter, III 255), Joos, Neilkijn, Jozijnken en Tanneken Goemare, 1558 (Wezenkamer, Onze-lieve-Vrouwezestendeel, 1576-1570, fol. 268), Maeycken Goemaere, 1587 (Staat van haar goederen na haar overlijden, 28 Mei 1587). In een proces over het niet betalen van rente komt de vader P. Gomarus voor (Charter, III 730, 15 Nov. 1584).

Blz 16

een zoon geboren, die de naam van zijn vader ontving en in de oude kerk van St. Walburga werd gedoopt 1). Veel is ons van de familie niet bekend. De vader had in de

Hoogstraat te Brugge als waard een huis, dat „de Sterre" werd genoemd en dat sinds jaren een „hostelrie ende heerberghe" was 2). De ouders behoorden dus tot de gegoeden stand 3), wat in de „Effigies" bevestigd wordt 4).

Ruys onderstelt, dat de familie behoort heeft tot de „makelaars, die op Groot-Brittannië en de Zuid-Europese landen handel dreven, van daar hun waren betrokken en deze weer van de hand deden in de stad hunner inwoning, waar verschillende naties hun handelslieden hadden" 5).

Gomarus' ouders moeten nog meer kinderen gehad hebben; wij horen althans van een Jacob, vijf jaar jonger dan Gomarus 6), van wien hij later in een brief aan Lubbertus verhaalt, dat deze een groot deel van Europa als secretaris van een Engelse magnaat had bereisd en daarna gedurende ettelijke jaren een eervolle post bij Justinus van Nassau had bekleed. Jacob kent - aldus Gomarus - verschillende talen en is ervaren in de schilderkunst. Uit deze brief blijkt tevens, dat zijn broeder Franciscus voor hem naar een vaste positie uitzag, omdat Jacob, het zwerven moede,

1) Effigies el vitae, pag. 75. Franciscus moet hier gedoopt zijn, omdat de Hoogstraat tot de parochie van St. Walburga behoorde, en ook zijn broeders daar later gedoopt werden. Franciscus' naam komt echter in de doopboeken niet voor, omdat deze voor St. Walburga niet hoger gaan dan het jaar 1567; zie: Doopboek Nr. 1, Parochie St. Walburga, op 15 Jan, 1568, 15 Apr. 1569; voor de oude St. Walburgakerk zie: Ad. Dunks, Bruges, p. 32, 320.

2) Dit huis stond er al in 1451 (Wezenkamer, St. Jans, 1439-1472, fol. 124, nr. 2), De voorzijde was aan de Hoogstraat, de achterzijde aan de „langhe twijnstrate", waarin het uitkwam „met eender plaetse van huusynghen ende peerdstallen". Het moet gelegen hebben aan de Noordzijde van de Hoogstraat, midden in het blok huizen tussen de Ridderstraat en de Kelkstraat. Het huis bestaat niet meer. Het werd de 16^e Dec. 1598 voor Gomarus verkocht aan Adolph Gomaer, die het de 27sten Aug. 1602 weer verkocht aan Tobias de Vliegere. Zie: L. Gilliodts-van Severen, Les registres, p. 55; Wezenkamer, Carmers, 1497-1525, fol. 61 v, nr. 3; Wezenkamer, St. Jans, 1516-1520, fol. 24, nr. 2; Registers van de Clercken van de Vierschaar: Pieter de Smet, (Vulcanius), reg. 1536-1542, rol. 511, Gomaer Coolman, reg. 1542-1545, fol. 167, Jan Digne, reg. 1543-1552, fol. 7, reg. 1556-1557, fol. 392; S. Jans Zesten Deel, 1^e bouck, fol. 237.

3) Behalve het huis „de Sterre" bezat Franciscus' vader nog andere huizen of gedeelten ervan (uit onverdeelde erfenissen) in de volgende straten: Groenstrate, Bogaertstratkin, Bonemswal, Willemyndreveken en Steenstrate, zie: L. Gilliodts-van Severen, Les registres, p. 128, 129, 132, 133, 134, 193.

4) Effigies et vitae, pag. 75.

5) Doss. Ruys, I blz. 2, 3.

6) In het Doopboek nr. 1, Parochie St. Walburga, staat in dato: „1568. 15 Janu. Bap. prolem mas. francisci gomaert hospitis in stella no. Jacobum patrs. Jacobus gomaert matrina uxor Anthony Liete",

17

zich in het huwelijk wilde begeven 1). Daartoe kwam het dan ook in 1609, toen Jacob te Leiden in het huwelijk trad met een Vlaamse vrouw, uit een vluchtelingenfamilie stammend. Hij overleed de 1ste Jan. 1617. Eerst de 29ste Maart 1621 werd een notariële acte, waarin Franciscus als voogd wordt genoemd, voor de Leidse notaris S. V. Baersdorp verleden 2).

Voor het vermoeden van Ruys, dat Jacob boekverkoper is geweest, vond ik weinig historische steun 3).

Een zes jaar jongere broeder was Adolph 4), die veel zwierf en zich achtereenvolgens te Frankfort, Hanau en Nieuw-Hanau heeft gevestigd. In de beide laatste plaatsen zou hij apotheker geweest zijn. Zijn huwelijk bleef kinderloos.

Onzeker is, of de drie broeders nog een zuster Hesther hadden. Overigens ontbreken ons alle bijzonderheden 5) .

In de tijd van Gomarus was Brugge nog een bloeiende stad. Mocht het eens de koopstad der wereld genoemd worden, van die oude luister werd nog maar een naschittering gezien 6). Er waren nog handelshuizen van alle beschaafde volken 7). Uit alle landen kwamen de schepen daar samen. De dorpsbewoners uit de omtrek verkochten er het ongebleekte lijnwaad, dat te Brugge zijn wereldberoemde karmozijnkleur ontving 8).

Het onderwijs was er degelijk. De „Effigies" wijst op het gezegde van Meursius, dat Brugge het *Athene der Belgen* mocht heten. Na Gent was het de eerste stad van Vlaanderenland 9). H. Q. Janssen geeft een lijst van beroemde hervormden, te Brugge geboren),

1) Bijlage 6, blz. 389, 390,

2) Gerechtsdagboek van Leiden I tol. 304 r-305 r (Gemeentearchief te Leiden); Doos. Ruys, I blz. 4.

3) In de acte van boedelscheiding tussen de weduwe van Jac. Gomar en haar kinderen, verleden voor de notaris Van Sijp, de laden Aug. 16 I 8 (Notarieel Archief Register r57, 1618, acte 94, Gemeentearchief te Leiden), wordt over, „winckelwaren" en verkoop van boeken gesproken.

4) In het Doopboek nr. 1, Parochie St. Walburga, staat in dato: „1569. 15 Aprilis bap. prolemmas. Franeisci Garneert hospitis in stella nomine Adolphum. Patrs. Adolphils Gripenale domins temporalis van Berquyn. matr. uxor jaeobi van Houe".

5) Th. Crenius, Animadv., pars XIV pag. 122; een zekere **Gabriël Gamaer**, die een huis had „ten vyfhoucke naer tCaetspel, noordzyde gaende westwaert" (L. Gilliodts—van Severen, Les registres, p. 285), wordt in deze tijd in een „*lamentatie*" onder de „*nieuwgezinden*" genoemd, zie: H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, II blz. 70, 71. Wij lezen van „Gabrieel Gomaere, bockeraenverwere,met meer andere, die daegelicx als de predicatie ghebeurde derwärts reden met waeghenen ende peerden, ten ansiene van enen yeghelycken ende schandaele van allen de volcke ende ingesetene van Brugghe"; ook, dat hij, „wesende dischmeestere van Sinte Gilles kercke tzelve verliet omme de nieuwe religie te volghen", zie: A. C. De Schrevel, Troubles religieux, p. 232, 233, 237, 249, 257.

6) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, I blz.

7) Aldaar, I blz. 18.

8) Aldaar, I blz. 7.

9) Effigies et vitae, pag. 75.

10) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, II blz. 229-242

18

met 21 namen van godgeleerden, juristen, literatoren, genees- en wiskundigen en krijgslieden. Waar Gomarus hier zijn eerste Latijnse onderricht ontving, interesseren ons namen van letterkundigen als Franciscus Nansius, „een zeer bekwaam kenner der ganse oudheid", die in 1584 moest vluchten en daarna rector te Leiden en Dordrecht werd 1); Johannes Geldrius, die te Brugge een Latijnse school opende, volgeling van Cassander, lofredenaar der Romeinse en Griekse geschiedenis 2). Ook anderen als Leonard en Jan Casembroot 3), Johannes Ludovicus Vives 4) en Georgius Cassander

5) hebben „de stralen van hun' roem op de aloude hoofdstad doen afdalen" 6). Meursius' oordeel was dan ook wel gemotiveerd: *Brugge was een schone tempel der wetenschap* 7) .

De school, waar Gomarus zijn opleiding ontving, is ons onbekend. Wel weten de levensbeschrijvers te berichten, dat zijn ouders reeds vroeg zijn studieaanleg hebben opgemerkt en dat zij hem daarom van jongs af voor de studie der „letteren" bestemden. Zij zagen niet verkeerd: de uitkomst bevestigde hun verwachtingen. Zijn eerste onderwijs ontving hij dus in zijn vaderstad, die toen zeer beroemde leermeesters en een groot aantal leerlingen herbergde. Hij bezocht de „triviale" school, welke hij al vóór zijn 15de jaar met lof verliet 9). Zo ontving hij reeds vroeg zijn Grieks-Latijnse scholing, onmisbare voorwaarde, om zich straks in de wetenschappelijke wereld vrij te kunnen bewegen.

Over de Kerkhervorming te Brugge schreef de reeds meermalen genoemde H. Q. Janssen een belangrijke studie. Reeds in 1521 predikte er de Luthersgezinde Augustijner monnik Jacobus Sprenger of Praepositus 9).

In het jaar 1552 woedde er te Brugge een zeer grote vervolging 10). Later herhaalde deze zich meermalen, maar de Hervorming ging voort.

Peter Gabriëls was de eerste predikant, die ten huize van Ysbrand de orgelmaker de samenkomsten der gemeente leidde 11). Dit heeft echter niet lang geduurd: de gemeente werd vervolgd en de leden werden naar alle zijden verstrooid; Gabriëls nam de wijk naar Antwerpen en Ysbrand

1) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, II blz. 239, 240.

2) Aldaar, II blz. 240.

3) Aldaar, II blz. 235-237.

4) Aldaar, I blz. 76--80.

5) Aldaar, I blz. 80, 81.

6) Aldaar, I blz. 76.

7) P. Bayle, Dictionaire, II p. 562, citeert het woord van Scaliger: „Gomarus est de Bruges, voile pourquoi il est docte".

8) Effigies et vitae, pag. 75.

9) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, I blz. 8, 9.

10) Aldaar, I blz. 9.

11) Aldaar, I blz. 12, 13.

werd in de kerker geworpen 1). Meester Titelman, de bloeddorstige inquisiteur van Vlaanderen was evenwel te ver gegaan. Zonder zich om de magistraat te bekommeren, was hij met de inhechtenisneming zijn eigen gang gegaan en had het wettig gezag „overmoedig vertrapt en geschonden". Zo is te verklaren het bevel van de magistraat, om de drie handlangers, die bij de gevangenneming van Ysbrand behulpzaam waren geweest, te vatten en op water en brood op te sluiten, totdat men met de Gouvernante deze zaak zou hebben besproken. Zelfs werden de gevangenen in vrijheid gesteld en de besluiten der magistraat door de stadsomroeper op de markt afgekondigd 2).

Wij vermelden dit om inzicht te geven in de gang der Hervorming te Brugge in de volgende decennien. De magistraat kiest in geen geval de zijde der reformatoren, maar biedt ook, ondanks het protest van hoger hand, geen medewerking aan de inquisiteur, wiens arbeid zij beschouwde als een inbreuk op haar eigen machtspositie. Die houding maakt het begrijpelijk, Zowel, dat de eerste openbare godsdienstoefeningen niet in Brugge konden gehouden worden 3), maar buiten de stad plaats vonden, alsook, dat de

beeldenstorm Brugge voorbijging 4). Het duurde nog tot de 20sten Maart 1578, eer Brugge door Francois van de Kethulle, heer van Ryhove voor de zaak der vrijheid werd gewonnen 5).

Hier kwam Gomarus, gelijk de „Effigies" opmerkt, tot het licht van de waren godsdienst 6). Ruys acht het niet onmogelijk, dat de Cassandriaansch-Erasmiaanse geest te Brugge ook hem voor de nieuwe beginselen heeft gewonnen en dat Gomarus daarom later zo goed met de arbeid van Erasmus vertrouwd was 7). Gezien de betrekkelijk jeugdigen leeftijd, waarop Gomarus zijn vaderstad reeds verlaten moest, —hij was toen eerst veertien jaar— zal die invloed toch niet al te groot geacht moeten worden.

De donkere omstandigheden in het jaar 1577 kunnen aanleiding geweest zijn tot het vertrek van het gezin. Don Juan werd tot vijand des lands verklaard en aartshertog Matthias werd in October door de Spaansgezinden naar Vlaanderen geroepen 8). Rooms en Hervormden wapenden zich op allerlei wijze tegen elkander, zodat de „Effigies" kan zeggen, dat de tijden voor vrijheid

1) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, I blz. 13, 14, 19.

2) Aldaar, I blz. 19, 20.

3) Aldaar, I blz. 44-51.

4) Aldaar, I blz. 53, 54.

5) Aldaar, I blz. 172, 173.

6) Effigies et vittae, pag. 75.

7) Doss. Ruys, I blz. 11.

8) H. Q. Janssen, De Kerkhervorming, I blz. 170, 171, 174, 21

van geweten niet gunstig waren; openlijk belijden maakte, dat men niet veilig was 7). Ruys meent, dat Gomarus doelt op de lotgevallen van zijn ouders in deze tijd, als hij later in de pamflettenstrijd aan Coster schrijft, dat zij om hun vroomheid verdienen geprezen te worden, die liever hun vaderland verlaten hebben dan met verwerping van de Christelijke waarheid de dwaling van het pausdom te omhelzen tot schade voor hunne ziel 2).

2. Te Straatsburg

Van omstreeks 1577 tot 1580 studeerde Gomarus te Straatsburg. Zijn ouders gingen niet met hem mede; zij bleven in de Palts, het algemeen toevluchtsoord voor hen, die om den gelove vervolgd werden. In zijn nieuwe woonplaats ontving de 14-jarige knaap onderricht van Johannes Sturmius 3), een ondanks zijn zeventig jaren nog levenskrachtige geleerde, onvermoeid bezig met de studie der scholastieken 4).

Opgeleid aan de St. Hieronymusschool van *de Broeders des Gemenen Levens* te Luik en verder gevormd te Leuven, hield Sturmius sinds 1529 openbare lezingen in Parijs. Door Bucers geschriften voor de zaak der Hervorming gewonnen, waagde hij in 1534 op verzoek van de bisschop van Parijs nog een poging om Protestanten en Rooms en te verzoenen, Het baatte hem weinig, dat hij Melancton en Luther daarvoor naar Parijs riep; zijn moeite bracht slechts teleurstelling. Weldra brak in Frankrijk de vervolging tegen de Protestanten uit en Sturmius nam de wijk naar Straatsburg, waarheen hij een beroep ontvangen had (1537). Op zijn aandrang werd hier een gymnasium geopend (1538), waarvan hij rector werd, een school, die in 1567 in een academie werd omgezet. Het gymnasium was in tweeën gesplitst: het gymnasium inferius en het gymnasium superius. Het eerste telde negen klassen en kon reeds op 15-jarige leeftijd

verlaten worden. Het tweede bestond uit twee afdelingen, de laagste met onderwijs in mathesis, historie, poëzie, dialectiek en retoriek, de hoogste met college over theologie, rechtsgeleerdheid en geneeskunde. Bij de

1) Effigies et vitae, pag. 75. Gezien het feit, dat de goederen van de vader niet werden verbeurd verklaard, maar dat het hem vrijstond de 16den Dec. 1598 „de Sterre" te verkopen (hij „gat ghifte", luidde de term), moet vastgesteld worden, dat de familie uit eigen beweging is vertrokken en dus niet verbannen is, zie: St. Jans Zesten; Deel, 1ste Bouck, fol. 237.

2) Doss. Ruys, 1 blz. 13.

3) Zie over Sturmius: PRE, XIX S. 109-113; RGG, V S. 980; Doss. Ruys, 1 blz. 13-19,

4) Effigies et vitae, pag. 75,

21

omzetting in een academie werd de filosofische faculteit nog hieraan toegevoegd, die het recht ontving om graden te verlenen.

Het levensbericht vertelt, dat Gomarus zich met de meesten ijver en goede resultaten drie jaren lang op de studie van de artes dicendi en de kennis der literae humaniores toelagde 1). Hij zal hier dus in de laagste afdeling van het gymnasium superius (als wij het nog zoo mogen aanduiden), liet academisch qua- (trivium, een plaats hebben gehad. En Heinsius verhaalt, dat Gomarus, na de prima disciplina allergelukkigst ten einde te hebben gebracht, zich geheel en al op de filosofie toelagde 2)

Sturmius gaf zelf retorica en logica, in de zin van Aristoteles, die hij hoog bewonderde. Het navolgen van Cicero werd aangegrepen als het beste middel om Latijn te leren spreken en schrijven. Pietas literata, geletterde vroomheid, was Sturmius' doel. De leerlingen hadden een aantekenboekje, om er bepaalde woorden en zinswendingen in te noteren. Sturmius wilde: „goed leven, goed denken, goed spreken". Daarbij moest de moedertaal voor het Latijn geheel en al wijken, zodat Hudson Sturmius' invloed „zeer machtig en zeer verderfelijik" noemt, „want hij was het, die, meer dan enig ander, de opvoeding onder de lijfeigenschap van het Latijn bracht. Het is opmerkelijk, dat hij zelf zijn eigen absurd programma als het beste middel beschouwde, om kinderen tot godvrezende en bruikbare mannen te maken, en dat al zijn droge, saaie methoden door een uitgesproken morele en godsdienstige geest beheerst werden" 3).

Gomarus spreekt over deze leermeester evenmin als over vele andere uit volgende jaren. Sturmius' onderwijs zal wel het meest zijn formele vorming ten goede zijn gekomen: de oefening van het geheugen en de liefde tot de klassieke letteren.

De tijd, die Gomarus bij Sturmius doorbracht, was voor deze fel bewogen. Met de Lutheranen Marbach en Pappus was hij in voortdurenden strijd. Toen de Lutheranen ook in Straatsburg hun „Formula, Concordiae" wilden invoeren, verzette Sturmius er zich tegen, met een beroep op de *Confessio Tetrapolitana*. Marbach kon ook niet goedkeuren, dat Sturmius blij- en treurspelen liet opvoeren en Latijnse liederen bij de lessen liet zingen. Marbach

1) Effigies et vitae, pag. 75.

2) Doss. Ruys, I blz. 14.

3) W. H. Hudson, De Renaissance, blz. 194, 195.

22

wist te bewerken, dat de Catechismus van Bucer door die van Chytraeus vervangen werd. Dit moest Sturmius wel een doorn in het oog zijn, waar hij Bucers inzichten over het Avondmaal deelde, diens catechismus voor gymnasiumgebruik vertaalde, met Calvijn bevriend was en de Hugonoten met grote sommen steunde. Sturmius kon

ook andersdenkenden waarden. Zijn devies was, dat hij niemand veroordeelde, in wien hij iets van Christus vond. Blevden de grondslagen van het Evangelie onaangetaast, dan mocht men over de verschillen niet toornen. Pappus weerde zich vooral, toen Sturmius een voorwoord schreef voor de eersten (en alleen verschenen) band van Bucers „Opera Omnia”. Vier geschriften gaf Sturmius nu tegen hem in het licht (1579-1581).

Een donkere tijd brak voor deze aan daar hij de *Formula Concordiae* niet ondertekenen wilde, werd hij op alle mogelijke manieren geplaagd. Zonder een wacht van bevriende studenten kon hij niet uitgaan. In November 1580 beklagde hij zich bij de scholarchen. Hij stelde hun voor, hem te ontslaan, indien zijn arbeid hun niet langer welgevallig was, of anders te zorgen, dat de toestand verbeterde. Toen echter in 1581 de magistraat op aandrang der predikanten Sturmius als rector afzette, kon deze niets anders doen, dan zich tegen dit besluit verzetten, echter tevergeefs.

In de tijd van Gomarus was de toestand der Gereformeerden hier dus wel droevig. Zelfs de tussenkornst van Johan Casimir en van de Zwitserse steden kon niet verhoeden, dat aan de Franse vluchtelingen de openbare eredienst verboden werd. „Zij konden” — zoo heette het — „in de Lutherse kerken hun zaligheid vinden; wilden zij dit niet, dan moesten zij maar buiten blijven”.

Bij de Lutherse predikant alleen kon Gomarus dus zijn opleiding vinden. Sturmius ging echter niet ter kerke: hij kon de ubiquiteitsleer niet verdragen 1). Het is zeer wel mogelijk, dat Gomarus om al deze strubbelingen zijn graad in de *faculteit der artes liberales* niet heeft behaald en eerder naar Neustadt is weggegaan.

3. Te Neustadt aan de Haardt

Waarom ging Gomarus naar Neustadt aan de Haardt? Omdat dit de geschiktste plaats was om verder te studeren. Het aantal

5 PRE, XIV S. 656.

23

studenten groeide dagelijks 1). Sturmius kwam er geregeld om zijn anti-Lutherse geschriften gedrukt te krijgen en om met zijn medestanders Ursinus en Zanchius te kunnen spreken.

Voor na de dood van keurvorst Frederik was deze plaats een toevluchtsoord voor Gereformeerden. Stervend sprak deze vriend der calvinistische reformatie: „Lutz wills nicht thun, mein Fritz wirds thun” 2). De geschiedenis leert, dat het vaderooog goed zag. Lodewijk, de opvolger van zijn vader in Heidelberg, poogde een Luthers geest in deze stad te brengen. Mannen als Ursinus, Zanchius en Boquinus werden om die reden aanstonds ontslagen. Voor de Gereformeerden was het een geluk, dat tengevolge van het vaderlijk testament en een overeenkomst tussen de twee broeders Lodewijk en de jongeren Johan Casimir, de laatste in de Rijnse Palts, behalve zijn aandeel in de Boven-Palts, ook nog Neustadt, Lautern en Böckelheim erfde. Van deze drie werd de eerste plaats het bolwerk van het gereformeerd protestantisme 3).

Als concurrent werd tegen de thans Luthers geworden school te Heidelberg een Gereformeerd „Casimirianum” opgericht, waarvoor de beste wetenschappelijke krachten geworven werden. Boven de poort prijkte het opschrift: „Deo et musis sacrum” 4).

Volgens de „Effigies” 5) ontving Gomarus hier zijn Hebreeuwse onderricht van Franciscus Junius, de geleerde, met wien Gomarus voortdurend betrekking onderhield, wiens schoonzoon hij werd en naast wien hij enige jaren aan Leidens hogeschool de

theologische wetenschap als ambtgenoot mocht dienen. Wij zullen later zien, hoe Junius in 1602 aan de pest bezweek, na Gomarus op het dringendst tegen de kringen van Arminius te hebben ge waarschuwd, en hoe Gomarus een lijkrede op hem hield.

In hoever de kennis van het Hebreeuws, die Gomarus bezat, aan Junius te danken was, is moeilijk na te gaan. Wij kunnen, met het oog op de Hebreeuwse excursen en gelet op de breedvoerige Hebreeuwse etymologie, waarvan het desbetreffend register in de „Opera" getuigenis aflegt, het onderricht van Junius aan Gomarus gerust hoog aanslaan. Over die kennis zullen wij onder de „exegetische gezichtspunten" nog nader handelen.

Van Simon Stenius 6) ontving Gomarus zijn Griekse lessen, die hem later bij zijn exegetische

1) J. H. Hessels, Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, II p. 631, 633, 634.

2) K. Sudhoff, C. Olevianus and Z. Ursinus, S. 458.

3) Aldaar, S. 428.

4) Dos. Ruys, I blz. 20.

5) Effigies et vitae, pag. 75.

6) Allgemeine Deutsche Biographie, XXXVI S. 43, 44, 24

arbeid, welke vooral het Nieuwe Testament betrof, de nodige vruchten hebben opgeleverd. Lambertus Pithopoeus 1) onderwees hem het Latijn 2). Zijn wijsgeerige scholing ontving hij van Fortunatus Crellius en Johannes Jugnitijs 3). De laatste heeft zich door de uitgave van Ursinus' werken zeer verdienstelijk gemaakt 4). Ook op de studie der theologie legde Gomarus zich in Neustadt toe, onder zijn leermeesters Zacharias Ursinus, Hieronymus Zanchius en Daniel Tossanus 5). Over deze drie een enkel woord.

* Zacharias Ursinus 6), bekend wegens het opstellen van de Heidelberger Catechismus, deelde al in 1577 aan Crato in vertrouwen mede, dat Johan Casimir hem een benoeming had beloofd. Hij deed echter nog geen toezegging, eer de ambtsopdracht, die men hem had toegedacht, nader was omschreven. Op de 20ste Mei 1587 hield Ursinus hier de eerste van zijn lezingen over de Profeet Jesaja. Inmiddels werd hij voortdurend door ziekte in zijn werk geremd. Hypochondrie en melancholie maakten zich van hem meester. Toch bleef zijn arbeidslust onverflauwd. Boven de deur van zijn studeerkamer kondigde hij aan: „*Mijn vriend, wie gij ook zijt, die tot mij komt, handel uw zaak met weinig woorden af, of keer terug, of help mij bij mijn arbeid* 5)." Behalve aan een uitvoerige commentaar op Jesaja, die een sterk dogmatisch cachet draagt, terwijl uit de verklaring tot onderscheiden thesen geconcludeerd wordt, wijdde hij ook zijn krachten aan *logica en dialectica*. Zijn onderwijs lag in de lijn van Aristoteles. Van Ramus wilde hij niet weten. Een parafrase van en een commentaar op de logica van de grote denker Aristoteles, van Ursinus' hand verschenen, leveren daarvoor het beste bewijs. Ook bewerkte hij met grote zorg een verklaring van de Heidelberger Catechismus. Wie kon het beter dan hij, de auteur in eigen persoon? Het vele werk, dat Ursinus, tezamen met zijn ambtgenoot Zanchius, in de strijd tegen de Lutherse „Formula Concordiae" moest verrichten, doet de vraag rijzen, of de invloed van deze geleerde op Gomarus wel zeer groot kan geweest zijn.

* De Italiaan Hieronymus Zanchius 6) was op het einde van zijn leven gekomen, toen Gomarus zijn leerling werd. Kort te voren

1) Allgemeine Deutsche Idiographie, XI S. 700.

- 2) Effigies et vitae, pag. 75,
- 3) Aldaar, pag. 75.
- 4) K. Sudhoff, C. Olevianus and Z. Ursinus, S. 456,
- 5) Effigies et vitae, pag. 75.
- 6) K. Sudhoff, C. Olevianus and Z. Ursinus, 5. 428-458; PRE, XX 5. 348-353; Doss. Ruys, I blz. 22, 23.
- 7) K. Sudhoff, C. Olevianus and Z. Ursinus, 5. 430, 431,
- 8) PRE, XXI S. 607-611; Don. Ruys, I blz. 21, 22.

was hem een hoogleraarsambt te Leiden en een predikantsplaats te Antwerpen aangeboden. Voor beide bedankte hij echter. Danaeus plaatst deze geleerde, die door grote duidelijkheid uitmunt, op één lijn met Calvijn en Beza. Zanchius gaf o. a. lessen in Nieuw-Testamentische exegese (Efeze) en de ethiek van Aristoteles. In zijn rede, waarmede hij de school te Neustadt inwijdde, gaf hij zijn studiemethode op de volgende wijze aan: „Bij het uitleggen der Schriften is analyse nodig. Men moet eerst het doel van een schrijver aangeven, waarmede alles, wat hij schrijft, overeenstemt. Dan worde het geheel van boek of brief in zijn delen en de ganse inhoud der leer in voorstellingen en bewijsvoeringen ontleed. Na het verklaren der Heilige Schrift ga men *loci theologici* samenstellen en daartoe is synthese noodzakelijk, waardoor uit de context, die men vertolkt, verschillende voorstellingen over hetzelfde leerstuk en de bevestigingen ordelijk tot gevolgtrekkingen worden herleid met van elders ontleende bewijsvoeringen".

Hier is de verwantschap van Gomarus met zijn leermeester wel zeer groot. Wij ontkomen niet aan de indruk, dat zijn exegese geen doel heeft in zichzelf, maar dienen moet, om stof te geven voor stellingen op dogmatisch, praktisch godsdienstig, en polemisch gebied. Het behoeft geen verwondering te wekken, dat Gomarus in zijn *Werken* Zanchius niet citeert. Al spreekt deze zich niet beslist uit, toch vertoont hij meer neiging tot het infralapsarisme dan tot het supralapsarisme, dat Gomarus later verdedigt. Ook wil Zanchius, vredelievend als hij is, niet naar Luther, Calvijn of Zwingli heten, terwijl Gomarus beslist Gereformeerd is.

* Als derde van zijn leermeesters noemden wij ook Daniel Tossanus 1). Deze theoloog, die tot superintendent was benoemd, was aangewezen om de studenten te helpen en gaf les in dogmatiek en praktische theologie. Gomarus zal later, op ouderen leeftijd, te Heidelberg, wel meer van diens onderwijs hebben geprofiteerd dan thans te Neustadt het geval is geweest.

Bekend is, dat de kerkenraad toezicht hield op de levenswandel der studenten en hun kerkgang. Dit kon te gerede, omdat veel studenten stipendiaten of bursarii waren, die in het collegium vrije

1) Effigies et vitae, pag.75; Allgemeine Deutsche Biographie, XXXVIII S. 469-474; Doss. Ruys, I blz. 22-25.
27

kost en inwoning genoten, terwijl anderen bij de professoren gehuisvest waren 1). Gomarus bleef te Neustadt twee jaren, van 1580-1582. Een examen legde hij niet af. Waarom hij heenging? De „Effigies et Vitae" verhaalt dat de begeerte bij hem wakker werd, om een reis naar Engeland te ondernemen ten einde de academies aldaar te bezoeken 2). Die mogelijkheid bestaat. Maar dat hij juist op reis ging, toen het jaar 1582 reeds ten einde liep, is misschien toe te schrijven aan de pest-epidemie in dienzelfden zomer, toen Neustadt veranderde in een plaats van dood en verderf, en

professoren en studenten de academie ontvolkten.

4. In Engeland

De moeder van Gomarus heeft blijkens de kerkeradsprotocollen der Nederlandsche gemeente te Frankfort aan de Main lang te Londen vertoefd. Over zijn vader wordt daarin echter met geen woord gesproken. De moeilijke tijd, die de jonge Gomarus toen doormaakte, geeft een gereede verklaring van dit feit 3). Hun vertrek uit Brugge naar Londen verwondert ons niet. De handelsbetrekkingen toch tussen deze twee steden waren steeds zoo veelvuldig, dat de ouders van Gomarus, in het handelsleven niet onbekend, daar wellicht hun kennissen of vrienden hadden.

In het najaar van 1582 kwam Gomarus te Oxford, om Johannes Reinoldus te horen 4). Meer is ons uit deze tijd niet bekend. In de registers der matrikels, die met het jaar 1572 beginnen, wordt zijn naam niet aangetroffen. Ruys achtte het mogelijk, dat Gomarus geen lid der universiteit werd, omdat hij de verplichting, om vóór zijn inschrijving de 39 artikelen te ondertekenen, niet op zich wilde nemen 5).

Reinoldus of Raynolds 6) was fel anti-Rooms, vereerder van Augustinus en diens werken, die hij bijna van buiten kende, zeer bekwaam kenner van het Grieks, classicus van de eersten rang. In een en ander vertoont Gomarus het beeld van deze meester, al is hij slechts kort onder zijn gehoor geweest. Ook bij Gomarus vinden wij belangstelling voor Grieks, de klassieken en voor Augustinus, wiens werken hij kent, terwijl de naam Coster en verschillende anti-Roomse disputaties van

1) Doss. Ruys, I blz. 24.

2) Effigies et vitae, pag. 75.

3) Doss. Ruys, I blz. 25.

4) Effigies et vitae, pag. 75.

5) Doss, Ruys, I blz. 25, 26.

6) Dictionary of National Biography, XLVII p. 180-182; Doss, Ruys, I blz. 25, 26.

27

Gomarus slechts genoemd behoeven te worden, om zijn anti-clericalisme aan te duiden. Het wetenschappelijk leven stond in 1582 te Oxford op laag peil. Griekse en Hebreeuwse lessen werden zelden gegeven, het getal toehoorders was klein, het onderwijs in logica en filosofie onvoldoende 1).

Reeds kort daarop, begin 1583, vertrok Gomarus naar Cambridge. Dank zij de bemoeiingen van kanselier Burleigh stond het onderwijs hier op hoger plan. Al spoedig gaf Gomarus zich voor het examen voor baccalaureus op. Hiervoor was het volgen van een cursus van twee jaar vereist. In die tijd woonde men lessen en disputaties bij en bestudeerde men de voorgeschreven werken over logica en physica. Op het examen was de behandeling van een thesis (*respondere ad quaestionem*) de hoofdzaak. Gomarus behoefde geen twee jaar te wachten: hij werd aanstonds toegelaten en slaagde.

Drie weken later richtte hij een brief tot het bestuur der Universiteit met liet verzoek om als magister te mogen optreden. Dit werd hem toegestaan, terwijl hij van de tweejarigen cursus, volgend op het baccalaureaat, ontheven werd. Zijn kennis had hij in de loop der jaren zó vermeerderd, dat hij derhalve op de 20ste Juni 1584 tot *magister artium liberalium* bevorderd werd 2). Dit bracht voor hem dus het recht en de verplichting mede om onderwijs te geven. Dat hij dit inderdaad gegeven heeft, blijkt uit Gomarus' eigen woorden, toen hij op de synode te Dordrecht Martinius, die zich op zijn langdurige professorale praktijk liet voorstaan, antwoordde, dat hij al vijf en

dertig jaren onderwijs gegeven had.

Te Cambridge ontving Gomarus zelf lessen van de grote „regius professor of divinity" Guilelmus Whitaker 3). Deze legde Schrift en kerkvaders uit en bestreed het Rooms Katholicisme in Bellarminus. Helde Baro meer over tot de gevoelens van Hemmingius en Snecanus, Whitaker plaatste tegenover het Lutheranisme de leer van Calvijn en Beza. Gomarus kon zich in die leer uitnemend vinden. De „suyvergheleerde" Whitaker was supralapsarier, en in zijn strijd met Coster nam Gomarus Whitaker als voorbeeld. Het staat niet vast, of Gomarus ook kennis maakte

1) Doss. Ruys, I blz. 26,

2) Effigies et vitae, pag. 75, 76; Doss. Ruys, I blz. 26, 27; P. Bayle, Dictionaire, II pag. 560.

3) Dictionary of National Biography, I, XI p. 21- 23; Doss. Ruys, I blz. 27-29.

28

met William Perkins, die er 1584 magister werd. Op aandrang van Gulielmus Tempellus, de Ramist, zou Gomarus zich weer aan de filosofische studie gewijd hebben.

Ramus 1), bedreven in logica en andere wetenschappen, keerde zich met alle macht tegen het Aristotelisme, dat hij *enkel dwaling* noemde. Hij wilde geen slaaf zijn van een systeem, maar vrij denken. De rede is grondslag der autoriteit. Het ware, schone en goede moet verheven worden boven alle meningen der mensen. Hij wil niet slechts begrijpen, maar ook komen tot de praktijk en het gebruik der vrije kunsten. Zijn kritiek geldt de methodeleer. De dialectiek is het middel tot hervorming. „La méthode et la logique, voilà la véritable gloire de Ramus." Vooral in Cambridge vond het Ramisme ingang, waartoe de bloei van mathesis en klassieke letteren het hare bijdroeg.

Of Gomarus de lessen van E. Digby 2), de bespotter van het Ramisme, heeft gevolgd, weten wij niet. Op geen enkele plaats in Gomarus' geschriften treffen wij een citaat aan, waarin zijn naam wordt genoemd. Ook in de levensbeschrijvingen wordt hij onder de namen der leermeesters niet vermeld. Toch is het mogelijk, dat Gomarus deze Aristoteliaan heeft gekend.

Wij noemden reeds Tempellus 3), de Ramist. Ruys acht het mogelijk, dat hij al weg was, toen Gomarus kwam Volgens de „Effigies" zou hij Gomarus wel aan de voeten van Ramus gebracht hebben 4). Hetzelfde geschrift geeft ook het resultaat hiervan: Gomarus zou een synthese gevonden hebben tussen de leringen van Aristoteles en de opvattingen van Ramus 5). Als wij bedenken, dat analyseren in die tijd als een voornaam kenteken van het Ramisme gold, is het begrijpelijk, dat Gomarus ook een Ramist werd genoemd 6). Speciale invloed van Tempellus is niet aan te wijzen. Deze was de profeet van het Ramisme en niet origineel, waarmede ook alles gezegd is.

Denkelijk heeft Gomarus in Cambridge geen aangename tijd gehad. Veertig jaren later ried hij Vossius, die hierheen een beroep had ontvangen, krachtig af het aan te nemen met deze woorden:

1) PRE, XVI S. 426-428; Doss. Ruys, I blz. 29, 30.

2) Dictionary of National Biography, XV p. 50, 51.

3) L. c., XLVI p. 42-51; Doss. Ruys, I blz. 30.

4) Effigies et vitae, pag. 75.

5) Aldaar, pag. 75, 76.

6) P. Bayle, Dictionaire, II p. 562, citeert het woord van Scaliger, met betrekking tot Gomarus gesproken: „Il a une belle Librairie, il a force Ramistes; nar il est grand

Analytique qui est la marque d'un Rameur".

29

„Ik moet mij al zeer vergissen in de staat van zaken aldaar en in het karakter der mensen, of het zal u berouwen, als gij vertrokken zijt. Gij zijt oprecht en houdt van oprechte mensen, die niet anders spreken dan zij denken: gij zult bevinden, dat zeer velen daar het omgekeerde doen. Ik wil niets zeggen over de afgunst, waarmede gij buiten twijfel (want de nijd laat zich daar vooral gelden) onder diepe verontwaardiging en afkeer Uwerzijds zult te worstelen hebben. Goeden en oprechten zijn er wel, dat ontken ik niet, maar zij zijn er even zeldzaam als de monden van de Nijl: in die mate hebben de besmetting van vleierij en de pest der nijd om zich gegrepen, dat nauwelijks de goeden en wijzen gebleven zijn. Dit heb ik zelf ondervonden en deel ik u in vertrouwen mede" 1). In het begin van 1585 keerde Gomarus naar het vasteland terug, om zich te Heidelberg te vestigen.

5. Te Heidelberg

„Lutz wills nicht thun, mein Fritz wirds thun" 2).

Dit woord van de stervenden Calvinistische keurvorst Frederik bleek een profetie. Het eerste deel dezer voorspelling ging al in vervulling, toen hij, die ze sprak, de geest gaf. Ook liet tweede woord zou vervuld worden. Na Lodewijks dood kwam zijn kleine zoon onder voogdij van diens Calvinistische broeder Johan Casimir. Nu ging het in tegengestelde richting. In weerwil van alle bepalingen, die de jongen keurvorst een Lutherse opvoeding moesten verschaffen, ging het thans in Gereformeerd spoor. Niet, dat de Gereformeerden nu wraak wilden nemen. Integendeel: de regent poogde Gereformeerden en Luthersens te verzoenen. Toen de laatsten echter door hun intrigeren de strijd deden ontbranden en er disputen tussen Grynaeus en Marbach gehouden werden, werd de theologische faculteit van Lutherse elementen gezuiverd. In plaats van Timotheus Kirchner kwam Grynaeus uit Bazel; in plaats van Marbach kwam Sohnius uit Marburg. Toen Gomarus de 3de Juni 1585 werd ingeschreven, vond hij naast dit tweetal de reeds genoemde professor Franciscus Junius 3).

Johannes Jacobus Grynaeus 4) was eerste professor. Volgens hem is het wezen der theologie veelvuldige wijsheid Gods, verborgen

1) Bijlage 36, blz. 413, 414.

2) K. Sudhoff, C. Olevianus und Z. Ursinus, S. 458.

3) Effigies et vitae, pag. 76; Doss. Ruys, I bis. 33.

4) Allgemeine Deutsche Biographie, X S 71, 72; Doss. Ruys, I blz. 35-37.

30

in een mysterie, het mysterie der gezonde leer, en het kostbare pand, dat wij moeten bewaren door de H. Geest. God is van alles de oorsprong en oorzaak. Het gaat niet aan, de praescientia alleen op de reprobis te betrekken en de praedestinatatie alleen op de uitverkorenen. De laatste is aan de eerste ondergeschikt. Geloof is toestemming en vertrouwen beide. Het eerste is oorzaak, het tweede effect. Van de Roomse opvatting der rechtvaardiging wil hij niet weten: zij is geen instorting van hoedanigheden, maar zondevergeving en toerekening van Christus' gerechtigheid. Grynaeus gaf exegese en oude historiografie en hield disputationen. Hij was geen supralapsariër. Het blijkt niet, dat Gomarus onder hem stellingen verdedigd heeft.

Georgius Sohnius 1), tweede professor, legde er de nadruk op, dat met de kennis der dingen ook betoning van Godsvrucht gepaard moet gaan Hij doceerde Oude

Testament, symboliek en homiletiek. Hij had bezwaar tegen het preken op punten, en het was volgens hem een zware zonde, onvoorbereid voor de gemeente, dat is: voor God, te verschijnen. De beste methode achtte hij de preek uit te schrijven en te memoriseren, om zich daarna bij het uitspreken niet aan dezelfde woorden te binden. De verkiezing bezag hij van haar praktische zijde. Drie dingen wilde hij hierbij vasthouden:

1. Alleen uit het Evangelie (niet uit de rede of de wet) mag worden geoordeeld;
2. alle geredden zijn om Christus' wil uitverkoren;
3. De rechtvaardiging en verkiezing hebben dezelfde oorzaak.

Franciscus Junius 2) ontmoetten wij reeds eerder. Hij gaf in Heidelberg Hebreeuws en Oude Testament. Als object der praedestinatie noemde hij het gehele menselijk geslacht. Supra- en infralapsarisme stelde hij gelijk.

In het voorjaar van 1586 vertrok Grynaeus naar Bazel 3) . Tossanus, de welsprekende prediker, de tegenstander van Piscator, de boeiende exegeet van 1 Johannes, volgde hem aanstonds op.

In Heidelberg waren vele geestverwanten en landslieden van Gomarus. Als medestudenten kon hij er Antonius Thysius en Abraham Muysenholius begroeten. Volgens Ruys zou Gomarus hierna nog een korten tijd te Londen hebben vertoefd en hier zijn proposities hebben gedaan, om door de dienaren des Woords en

1) Doss. Ruys, 1 blz. 37, 38.

2) Over hem zie: J. Reitsma, Franciscus Junius, 1864.

3) Effigies et vitae, pag. 76.

de ouderlingen onderwezen te worden, maar waarop dit gevoelen zou rusten, is mij onbekend 1).

Overzien wij Gomarus' jeugd en studiejaren, dan komen wij tot de volgende samenvatting: na in Brugge de „triviale" school te hebben doorlopen en in Straatsburg de „artes dicendi" en de „literae humaniores" onder Sturmius' leiding te hebben bestudeerd, ontving Gomarus te Neustadt aan de Haardt onderricht in het Hebreeuws van Junius, in het Grieks van Stenius, in het Latijn van Pithopoeus, in de filosofie van Crellius en Jugnitus, en in de theologie van Ursinus, Zanchius en Tossanus. Van hier ging hij naar Engeland, waar hij te Oxford van Reinoldus en te Cambridge van Whitaker en Tempellus onderwijs ontving. Na in Cambridge baccalaureus en magister te zijn geworden, vertrok Gomarus naar Heidelberg, waar hij onder Grynaeus, Tossanus, Sohnius en Junius studeerde en waar hij zijn universitaire studie in 1586 tot een einde bracht.

1) Doss. Ruys, I blz. 40; voor de zogenaamde „profetie", die in die tijd te Londen bloeide, zie: H. Schokking, De leertucht, blz. 174-181, 241-251, die ook de nodige literatuur geeft.

VIERDE HOOFDSTUK

PREDIKANT TE FRANKFORT AAN de MAIN

Het proefschrift van Dr. A. A. van Schelven beschrijft onder meer de geschiedenis van de Nederlandsche vluchtelingenkerk te Frankfort aan de Main. Haar lotgevallen stonden zeer zeker in verband met die van andere vluchtelingenkerken. Na een mislukte poging om in Frankfort een veilige schuilplaats te vinden, slaagden 24 Waalse wevers, na de dood van de Engelse koning Eduard door diens zuster „Bloody Mary” uit Engeland verdreven, er in om in 1554 te Frankfort gastvrij opgenomen te worden. Hun predikant Valerandus Pollanus wist zelfs gedaan te krijgen, dat hij in zijn eigen, de Franse taal mocht prediken: de Wittevrouwenkerk werd er voor afgestaan en na enkele maanden werden hun confessie en kerkorde door de Raad goedgekeurd. In diezelfde voorrechten deelde weldra ook andere, Engelse emigranten, aan wie ook werd toegestaan om voortaan op hun beurt in de Wittevrouwenkerk hun godsdienstoefeningen te houden. De dood van Maria Tudor deed hen weer naar hun eigen land terugkeren, van dankbaarheid vervuld voor wat zij in Frankfort genoten hadden 1).

In April 1555 werd de Nederlandsche vluchtelingengemeente in Frankfort gesticht, onder leiding van Micron en à Lasco. De 15de Sept. d.a.v. hield eerstgenoemde de eerste prediking in de Wittevrouwenkerk. Weldra nam Dathenus een beroep naar de gemeente aan 2). Alles was, zoals men het maar wensen kon. De komst van á Lasco is echter tegelijk het begin van een reeks moeilijkheden geweest, die uitgelopen zijn op de verbanning der gemeente 2).

Vanaf zijn komst dateerde een jarenlange actie van de

1) A. A. van Schelven, De Ned. vluchtelingenkerken, blz. 211-213; zie ook: Karl Hauer, Valérand Poullain, Elberfeld, 1927, en A. A. van Schelven, Zur Biographie and Theologie des Valérand Poullain, Zeitschr. Ihr Kirrhenges., Bd, XLVII (1928) S. 227--249.

2) Aldaar, blz. 214, 215.

3) Aldaar, blz, 217.

Lutherse stadspredikanten tegen de in hun oog onrechtzinnige vreemdelingen. Hun taak was aanvankelijk geen gemakkelijke. De komst der buitenlanders met hun degelijke vakkennis en stoere werkkraft bracht de stad tot grote bloei 1). Moest de Raad der stad nu tegen zulke mensen ageren? Toch hebben de Lutherse predikanten voet bij stuk gehouden en, de Raad vleiend en bitter tegen de vreemden, deze beschuldigd van oneerlijkheid en van onzuiverheid in de leer ten opzichte van avondmaal, doop en ceremoniën 2).

Van Schelven noemt echter ook nog twee andere redenen, waarom de botsing gekomen is. Degenen, die in de Raad op de hand der vreemdelingen waren, verloren in een belangrijke financiële onderneming hun geld en hun crediet. Voortaan was hun invloed geknakt. Ten tweede werd het kerkelijk leven der Walen door eindeloze twisten verscheurd. Dit werd zó erg, dat de Raad er zich ten slotte wel mede bemoeien moest 3). Het resultaat was de ondergang der gemeente. De 18de Maart 1561 besloot de magistraat om na Pasen de kerk te sluiten voor hen, die geen Lutheranen waren. Nu

kon ook de Nederlandsche gemeente slechts als kruisgemeente blijven voortbestaan. In de schuur van Peter Gaul kwam men nu meer dan 30 jaar bijeen 4). Ook Gomarus heeft in dit gebouw dus gepredikt.

Een kwestie, die in de zomer van 1561 ter sprake kwam en in 1586 nog weer eens aan de orde kwam, betrof de Heilige Doop. Wat moest men met de kleine kinderen doen, nu de magistraat de openlijken kerkdienst verboden had? Moest men, zoals Dathenus wilde, de kinderen dan maar in de Lutherse kerk laten dopen, of mocht, gelijk Gaspar van der Heyden beweerde, dit niet geduld worden? Calvijn, om advies gevraagd, sloot zich bij de eerste opvatting aan. De classicale vergadering van Heidelberg van 1586 besloot ten slotte overeenkomstig Dathenus' beginsel te handelen 5). De gemeente, die weldra aan Gomarus' zorgen toevertrouwd werd, was geheel naar Londense trant volgens Microns *Christelijke Ordinantiën* ingericht. Jaarlijks trad de gehele kerkenraad af, terwijl men zich aan de besluiten der Emders Synode conformeerde 6). De vermelde gegevens zijn typerend voor de kerkelijke

1) A. A. van Schelven, De Ned. vluchtelingenkerken, blz. 214.

2) Aldaar, blz. 217-220.

3) Aldaar, blz. 221-227.

4) Aldaar, blz. 227-229; I. le Long; Kort Historisch Verhaal, blz. 139.

5) A. A. van Schelven, De Ned. vluchtelingenkerken blz. 230-233.

6) Aldaar, blz. 233, 234.

en geestelijke atmosfeer, waarin Gomarus eind 1586 in Frankfort kwam. Niet aanstonds werd de zorg voor de ganse gemeente hem toevertrouwd: zijn voorganger Ebrecht schijnt hem eerst in zijn werk ingeleid te hebben. De 13den Nov. 1586 bediende Leuvenick, predikant van Frankendaal, het H. Avondmaal en bevestigde tevens op diens verzoek Gomarus tot predikant 1).

In Frankfort is Gomarus voor de eerste maal getrouwd, nadat een dochter van Prof. Smetius een aanzoek van hem afgewezen had. De 27ste Oct. 1588 tekende Gomarus n.l. zelf aan, dat met attestatie was binnengekomen „Emerentia, F. Gomarus huysvrouw", de dochter van de Antwerpse Gilles Muysenhol, zuster van de bekende Abraham Muysenhol.

Intussen werd de toestand steeds kritieker. De Lutherse stadspredikanten spanden zich geducht in, om aan de vluchtelingengemeenten het verblijf in Frankfort onmogelijk te maken. Dit ondervond ook Gomarus, toen hij voor zijn vader bij de Raad aanvroeg, of deze als bijwoner der stad erkend mocht worden. Het antwoord was verre van aangenaam: Gomarus moest zelf maar eerst tot de overheid in een goede verhouding zien te komen, alear hij zich verstoutte voor anderen iets te vragen. Nog één poging werd nu gewaagd. Gomarus' huisheer, Lucas Ines, wendde zich als burger der stad tot de Raad met hetzelfde verzoek, wat hem een boete bezorgde, die hem eerst na veel moeite kwijt gescholden werd. Gomarus' vader moest vertrekken.

Zijn zoon was echter nog niet door de moeilijkheden heen. In Aug. 1589 maakten degenen, die met de inning van het belastinggeld belast waren, bezwaar om van Gomarus het geld in ontvangst te nemen, daar zij hem noch als burger, noch als bijwoner erkenden. De 17de Aug. richtte Gomarus zich daarop met een verzoekschrift tot de overheid. Hij wist daarin en in een volgend mondeling onderhoud met de heren te bewijzen, dat hij reeds drie jaren als betalend bijwoner te Frankfort had gewoond. Met het oog op zijn ambt kon hij nergens anders gaan wonen, waarom hij verzocht,

hem ook voortaan als bijwoner te dulden. Het verzoek had succes; voorlopig liet men Gomarus met rust 2).

1) Doss. Ruys, I blz. 46-48.

2) Doss. Ruys, I blz. 48, 49; Tom: II *Itius Actorum des Frantzösisch- und Niederländischen Kirchen-Wesens de 1592 — 1608*, fol. 168a.b, waar Gomarus' request is te vinden.

35

Te Frankfort bleef Gomarus de vriendschapsbetrekkingen onderhouden. De 31ste Juli 1587 schreef hij aan Fridericq Belied, student in de theologie te Heidelberg, die Gomarus aan Halsbergius, Fr. Ungarus, Tafinus, Junius en anderen zijn groeten liet overbrengen. Ook een Hebreeuwse brief van Gomarus zal wel in deze tijd door hem geschreven zijn 1).

De 12de Dec. 1591 verontschuldigde Gomarus zich in een schrijven tegenover Abr. Muusholius, predikant te Bentersheim, over het feit, dat hij een brief van Muusholius' moeder bij vergissing had geopend. Rouaan had zich, naar hij had vernomen, aan de Koning overgegeven, waarmede Gomarus wel de Koning van Frankrijk zal hebben bedoeld. Met de vermelding van enige van zijn familieaangelegenheden besloot Gomarus zijn brief 2).

Ook in Frankfort bleef Gomarus zich aan de wetenschap wijden. Dat bleek zeer duidelijk uit de verbeterde uitgave van Beza's vertaling van het Nieuwe Testament en uit de nieuwe editie van de „Defensor pacis” van Marsilius van Padua, door Gomarus bezorgd.

De 12de Juni 1590 richtte Gomarus een schrijven aan Th. Beza, predikant-hoogleraar te Genève 3). Hij begon met zich over het schrijven van zijn brief te verontschuldigen, omdat Beza hem niet kende. Waar de hoogleraar met zaken van belang overbezet was, zou hij hem ook niet lastig zijn gevallen, als daartoe geen dringende noodzaak was geweest. Gomarus zeide opgemerkt te hebben, dat men aan de hogescholen van Oxford, Cambridge en Heidelberg niets zoo ijverig gebruikte als Beza's vertaling van het N. Testament, vooral de uitgave in octavo met aantekeningen 2). Hierover — zegt Gomarus — heeft bij zich altijd buitengewoon verheugd, zo zelfs, dat hij begonnen is, de laatste uitgave, gereedge maakt door D. Feugueraeus 5), te herzien en het plan heeft een nauwgezetter uitgave het licht te doen zien, om Beza te eren en ten algemenen nutte. Zulk een uitgave achtte hij zeer nodig. Immers, om over de verscheiden fouten maar te zwijgen, kwam hij niet weinige bijzonderheden tegen, die aan Beza's gevoelens vreemd,

1) Bijlagen, 1, 2, blz. 385, 386.

2) Th. Crenius, *Animadvers.*, pars XIV, pag. 121, 122.

3) H. De Vries de Hekelingen, Genève, II p. 228-230, (LXXXVIII); de brief bevindt zich in de Bibliothèque nationale, Paris; Coll. Dupuy, vol. 268, fol. 194-194 bis orig. autogr.

4) *Novum Jesu Christi D. N. Testamentum, sive toedus, graece et latine, Theodora Beza interprete ...* (Genève), H. Estienne, 1565, in 8°, zie: 11, de Vries de Heekelingen, Genève, II p. 229.

5) *Novum tent Christi Testamentum ... graece et latine, ex versione ... Theod. Bezae, patsers etiem ex dditis ex Joachimi Camerani notationibus, studio Petri Losellerii Villerii, theologiae professoris Genevensis, et nunc posterno Guild Feuguerrae opera.* Londres, Thomas Vautrouiller, 1587, in 8°, zie: H. De Vries de Heekelingen, Genève, II p. 229.

36

ja zelfs er lijnrecht mede in strijd waren. Daarom is hij met de voorbereiding van een vierde uitgave begonnen 1). Hierbij maakte hij onderscheid tussen de Schriftplaatsen en de aantekeningen. De eerste werden van de buitenrand naar de binnenrand ver-

plaatst. De teksten, die vaak verwaarloosd waren, werden er bij geschreven, de aantekeningen verbeterd; die niet van Beza waren, geschrapt en die er niet bij stonden, uit Beza's laatste grotere aantekeningen er aan toegevoegd. Niets van zichzelf, noch van een ander „naaide" Gomarus er aan vast: „Iapwerk werd het dus niet".

Nu wenste hij echter niet verder te gaan zonder Beza's toestemming. Om diens werk gaat het toch. Wat hij verlangt, zijn drie woorden in een brief, of, indien dit te bezwaarlijk mocht zijn, door middel van de erfgenamen van Vignonius 2) op de eerstvolgende markttag een bericht, of Beza wenst, dat Gomarus met het begonnen werk zal voortgaan, dan of hij er mede zal ophouden. Naar Beza's antwoord zal hij zich schikken. Onder de brief deelt Gomarus nog in een naschrift mede, dat hij uit de brief van Faius 3) uit naam van de broeders te Genève geschreven, vernomen heeft, dat brief en aalmoes, door Gomarus (waarschijnlijk namens de gemeente van Frankfort) gezonden, behouden zijn aangekomen. Het verheugde hem en zijn gemeente, dat men in Genève zich over het kleine geschenk en de gezindheid, die er uit sprak, verblijd had. Hij spreekt de ernstige bede uit, dat God de gemeente van Genève in haar moeilijkheden hulp verschaffen moge.

Als tweede blijk van Gomarus' wetenschappelijke zin tijdens zijn verblijf in Frankfort a/d Main noemde ik de nieuwe uitgave van het werkje van Marsilius van Padua onder de titel: „DEFENSOR PAGIS SIVE ADVERSUS VSVRPATAM ROM. PONTIFICIS IVRISDICTIONEM, MARSILII PATAVINI pro inuictiss. & constantiss. Rom. Imperatore LVDOVICO IV. BAVARICO, a tribus Rom. Pontificibus indigna perpresso, APOLOGIA; Qua politicae & ecclesiasticae potestatis limites doctissime explicantur: circa annum DOMINI mcccxxiv. conscripta. NUNC vero ad omnium Principum, Magistratum et

1) Jesu Christi D, N. Novum Testamentum, sive foedus, graece et latine, Theodora Be za interprete S. 1. ni impr., 4e éd., 1590, in 8° (le titre porto par erreur comme date DMXV), zie: H. De Vries de Heekelingen, Genève, II p. 229.

2) Eustache Vignon, zie: H. De Vries de Hekelingen, Genève, 11 p. 230.

3) Antoine de la Faye, zie: H. De Vries

ecclesiae Catholicae, ac nominatim Christianiss. Galliarum et Nauarrae Regis, etc. HENRICI IV. (á tribus etiam Rom. Pontificibus inique oppugnati) eiusque regni et ecclesiarum auctoritatem ac libertatem demonstrandam vtilissima. FRANCISCVS GOMARVS BRVGENSIS recensuit: Capitum argumentis & NOTIS ad marginem illustravit. FRANCOFVRTI exeudebat IOANNES WECHELVS, Vaenit in Officina Vignoniana. MDXCII" 1).

In de strijd van Lodewijk IV van Beieren met de pauselijke macht, inzonderheid met Paus Johannes XXII, traden Marsilius van Padua en Johannes van Janduno door de uitgave van genoemd geschrift (1324) aan de zijde van de vorst 2).

Het werk is in drie delen, dictiones genoemd, verdeeld. De gang van het geheel is als volgt:

Het eerste deel bewijst in 19 hoofdstukken de juistheid van het thema (intenta) op grond van stellingen, waarvan de klaarlijkheid voor het gezond verstand vaststaat.

Het tweede deel bevestigt in 30 hoofdstukken, wat in deel 1 aangetoond is, met getuigenissen der waarheid, die tot in eeuwigheid blijven, alsmede met het gezag der heilige uitleggers en andere erkende doctoren van het Christelijk geloof. Tevens worden hier valse weerleggingen bestreden.

Het derde deel vat de conclusies in 42 grondstellingen samen³).

Sander zegt: boek 1 ontwikkelt, uitgaande van Aristoteles, vooral de staatsrechtelijke, boek 2 de kerkelijk-politieke theorie van de auteur⁴).

De gedachten zijn voor die tijd zeer reformatorisch getint, ook al blijven de schrijvers Rooms. Alleen de Heilige Schrift en haar uitlegging, door een algemeen concilie aangegeven, zijn de waarheid en moeten geloofd worden om de eeuwige zaligheid te kunnen verwerven⁵). Geen bepaald college, noch een afzonderlijk persoon, maar alleen een algemeen concilie van gelovigen kan, bij meerderheid van stemmen, dergelijke besluiten nemen⁶). Tijdelijke straffen of dispensatie van goddelijke geboden of verboden worden niet erkend⁷). Het volk of de meerderheid van deszelfs stemmen is wetgevend¹⁰). Pauselijke besluiten, zonder toestemming

1) Aanwezig in de bibliotheek der Re monst.-Geref. Gemeente van Rotterdam; het werk, in 113, telt 479 pag., zie: L. O. Petit, Bibliographische Lijst, blz. 70, no.1.

2) PRE, XII S. 368-371; EGO, IV S.156.

3) Marsilius-Gomarus, Defensor, pag. 6; de conclusies zijn te vinden Defensor, pag. 472-479; C. Mirbt, Duellen, S. 164-166 (gedeeltelijke vermelding).

4) PRE, XII 5.370.

5) Concl. 1, Defensor, pag. 472, 473; C. Mirbt, Duellen, S. 164.

6) Cella 2, Defensor, pag. 473; C. Mirbt, Duellen, S. 164, 165.

7) Concl. 3, 5, Defensor, pag. 473; C. Mirbt, Duellen, S. 165.

8) Concl. 6, Defensor, pag. 473; C. Mirbt, Duellen, S. 165.

38

van de menselijke wetgever opgesteld, hebben geen bindende kracht¹). Geen excommunicatie heeft waarde zonder de autoriteit van de gelovige wetgever²). Alle bisschoppen zijn gelijk³). De gelovige wetgever heeft zelfs het recht, de geestelijkheid aan te stellen⁴), en het aantal kerken te bepalen⁵). De temporalia zijn alleen voor werken van barmhartigheid bestemd⁶).

Deze en meer dergelijke gedachten⁷) konden natuurlijk bij Rome geen genade vinden. De staatsmacht wordt hier alleen aan het volk toegekend. Behalve de zuiver geestelijke aangelegenheden als prediking en sacramentsbediening staat alles onder staatstoezicht. De kerkidee van „gemeenschap der geloovigen" is de Roomse niet en veroordeeling moest dus wel volgen⁸).

Oordeelt Matthias Flacius, dat er in de oudere literatuur (vóór de Hervorming) geen antipauselijk boek verschenen is, dat zo voortreffelijk, grondig en geleerd, vrijmoedig en vroom is als dit werk, zoo verklaart paus Clemens VI, dat hij nog nooit een meer ketters boek heeft gelezen⁹).

Een tijdgenoot karakteriseerde het dan ook uitmuntend met deze woorden: „In den zîten (van Lodewijk IV) wart daz buch gemaht, daz dó heizzet ‚defensor pacis‘. Daz bewiset mit redelichen sprûchen der heiligen geschrift, daz ein bóbest under eime keiser sol sin un daz er kein werltlich herschaft sol han" ¹⁰).

Nu voerde Hendrik IV van Frankrijk in Gomarus' dagen een soortgelijken anti-pauselijke strijd. Naar aanleiding hiervan gaf de Frankforter predikant Marsilius' werk bij vernieuwing uit, terwijl hij het opdroeg aan de nazaat van de Beierschen vorst, aan Frederik IV van de Palts, die hij met Juda's koning Josia vergeleek. Het moest tevens als een blijk van dankbaarheid dienen. En tot Frankrijk wordt gezegd op zijn hoede te wezen! ¹¹)

1) Concl. 7, Defensor, pag. 473; C. Mirbt, Quellen, 5.165.

2) Concl.16, Defensor, pag. 474; C. Mirbt, Quellen, S. 165.

3) Concl. 17, Defensor, pag. 474, 475; C. Mirbt, Quellen, 5. 165.

- 4) Concl. 21, Defensor, pag. 475; C. Mirbt, Quellen, S. 165.
- 5) Concl. 22, Defensor, pag. 475; C. Mirbt, Quellen, S. 165.
- 6) Concl. 28, Defensor, pag. 476; C. Mirbt, Quellen, 5, 165, 166.
- 7) PRE, XII S. 370, 371; RGG, IV S. 186; R. Seeberg, Lehrbuch, III S. 520-523; A. Harnack, Lehrbuch, III S. 478; E. Troeltsch, Die Soziallehren, S. 414-416; F. Wiegand, Dogmengeschichte, S. 76, 77; P. Pijper, Beknopt Handboek, blz. 330; K. R. Hagenbach, Kirchengeschichte, II S. 456; W. Windelband, Lehrbuch, S. 274, 362, ook 5. 288, 356; J. Th. De Visser, Kerk en Staat, I blz. 222-224.
- 8) H. Denzinger et C, Bannwart, Enehiridion, pag. 213, no. 495-500; C. Mirbt, Quellen, S. 166, 167.
- 9) PRE, XII S. 370.
- 10) PRE, XII S. 368. 14) Marsilius-Gomarus, Defensor, pag. A 2a--3a.

Na deze opdracht, die in Latijnse verzen gesteld is, richt Gomarus nog een voorwoord tot de welwillende lezer 1). Op die welwillendheid doet hij al aanstonds een beroep. De stijl van het werk, zegt hij, is minder verzorgd; niet de schrijver, maar de tijd, waarin hij leefde, moge dit aangerekend worden. Verschillende fouten zijn nu verbeterd, terwijl de hoofdstukken van een inhoudsopgave en van kanttekeningen voorzien zijn 2). De schrijver wil een verdediging van de vrede geven 3). Nu moet niemand er zich aan stoten, dat hij over verdiensten, vagevuur en transsubstantiatie spreekt. Daaruit blijkt juist, dat hij de Roomsse godsdienst niet haat en dat, wat hij schrijft, alleen uit liefde tot de waarheid voortspruit. Ook aan de uitbundige lof, die hij voor Aristoteles heeft, moet men zich niet ergeren: het tweede boek met het beroep op de H. Schrift maakt immers alles weer goed 4). Zijn uitgave verklaart Gomarus niet zonder feilen te zijn, wat hij aan de droevige huiselijke omstandigheden toeschrijft, waaronder hij haar heeft bewerkt 5).

Nadat het boek verschenen was, stierf in het volgend voorjaar Gomarus' vrouw na de geboorte van een zoon. Reeds enkele maanden later zag de weduwnaar naar een tweede vrouw om en dong hij voor de tweede maal naar de hand van Johanna Smetius. Ook thans tevergeefs; boven Gomarus verkoos zij Paulus Coddeus tot echtgenoot.

Over het gemeentelijk leven geeft Ruys in zijn Dossier 6) uit de notulen der gemeente verschillende mededelingen. Vermoedelijk hielp ook de Nederlandse gemeente Hendrik IV van Frankrijk in zijn strijd voor het Protestantisme. Was er te voren veel armoede en werden de armen in Frankfort toen door Keulen gesteund, later nam de gemeente in stoffelijke bloei toe, behoefde men maar zeer zelden bijzondere collecten te houden en dacht men aan de stichting van een logies voor passanten.

De uitbreiding der burgerlijke gemeente noodzaakte haar een nieuw kerkhof te kopen. Zij stelde nu aan de vluchtelingengemeenten voor een deel der kosten te dragen, welk verzoek weldra ingewilligd werd.

Het Avondmaal werd gewoonlijk om de twee maanden gevierd. Had men op bruiloften gedanst, dan werd men van het Avondmaal geweerd, totdat men boete gedaan had. Zelfs kerkenraadsleden werden bij deze

- 1) Marsilius-Gomarus, Defensor, pag. A 36-56.
- 2) Aldaar, pag. A 36.
- 3) Aldaar, pag. A 4a.
- 4) Aldaar, pag. A Sa, b.
- 5) Aldaar, pag. A 5b.
- 6) Doss. Ruys, I blz. 5357; Kerkhistorisch Archief, 2de deel (1859), blz. 480. broederlijke tucht niet ontzien. Bij verschillende gelegenheden werden ook dank- of

vastendagen gehouden, bijvoorbeeld ná de nederlaag der Armada in 1588 en bij het vernemen van de bitteren nood der gemeenten in Frankrijk.

Intussen groeide de gemeente te Frankfort gestadig. Met betrekking tot het onderwijs aan de jeugd werd bepaald, dat de schoolmeester de kinderen de Catechismus moest leren en de 26sten Juli 1590 werd zelfs „besloten dat men het cort ondersoeck sal in duytsch laten ouersetten ende drucken op dattet de duytschen mach dienen”.

In zijn arbeid werd Gomarus nu en dan geholpen door de oud-predikant Andries de Meester, die lange tijd in Antwerpen geweest was. Georganiseerd naar het ontwerp van á Lasco hield de gemeente des Zondags twee godsdienstoefeningen, 's morgens om negen en des middags om één uur. Op Avondmaalsdagen werd de laatste samenkomst een uur verlaat.

Op de synode te Frankendaal werd een vraag van de Frankforter gemeente behandeld betreffende de zgn. *profetie*. De vergadering besprak het onderwerp breedvoerig en trok de conclusie, dat als regel gelden moest, dat de profetie alleen bediend kon worden door hen, die er de gaven of de roeping voor hadden en dat bij uitzondering ook anderen toegelaten zouden worden. Bijna altijd verscheen Gomarus ter classicale vergadering, al blijkt uit de handelingen niet, dat hij er enigen invloed gehad heeft.

Intussen wendden de **Lutherse predikanten** zich met een verzoek tot de Raad, dat de strekking had de invloed en de betekenis der vluchtelingenkerken te breken. De 18de Juli 1592 dienden zij deemoedig bij de Raad een rekwest in naar aanleiding van het oproerig gedrag der vreemdelingen

“*De lieve God — zo schreven zij 1) — heeft deze stad met het licht van Zijn heilig Evangelie begenadigd. Van tweespalt in godsdienstzaken heeft men niets geweten, behalve wat men ten tijde van het Interim terwille van de hoge Overheid gedaan heeft, totdat Valerandus Pollanus met zoete, huichelachtige woorden is binnengeslopen. Tegen de raad van Melanchthon in, om zich van dit vreemde*

1) Archiv, S. 266, 267 (artikel van Fr. Scherft); het request, dat door Conrad Lautenbach, M. Daniel Schadacus, Philippus Pistorius, Nicodemus Ulnerus, Oscan Hala, Joannes Steindeccerus en Ioannes Georgius Kechel is getekend, is in originali te vinden in: Tom: II Itius Actorum des Frantzösisch- und Niederländische Kirchen-Wesens de 1592—1608, fol. 3a-10b.

volk te ontslaan en tegen alle prediken en smeken in, had men de vreemdelingen hun gang laten gaan, zodat het nu zoover gekomen was, dat zij op eigen gezag predikanten beriepen en scholen hielden, waarop zij hun Calvinistische Catechismus aan de jeugd inprenten. Zij hadden hun eigen kerkenraad en armverzorging en deden dit alles zonder toestemming van de Raad. Nu dringen de adressanten er niet op aan, dat tegen deze mensen een Spaanse inquisitie ingesteld wordt om hen te dwingen en te verdrijven, maar het is hun hierom te doen, dat de Raad niet door al te lang stilzwijgen zijn geweten bezware en zich tevens het zware gericht en de toom Gods op de hals hale. Want sinds de vreemdelingen in voornamen burgers een voorspraak vonden, waren zij hoogmoedig en opstandig geworden. Gods gebod toch richtte zich tot alle koningen en rechters der aarde, om voor de Zone Gods de weg te banen en de poort te openen. Daarom zijn zij goden, dat is in een goddelijk ambt gesteld, met kracht en macht toegerust om de eer en de naam van God te beschermen en voor de Christelijke Kerk, de bruid van de Zoon Gods, verzorgers en voedsterheren te zijn. Zoals een vader zijn kinderen niet alleen stoffelijk voedsel moet geven, maar hen ook onder tucht heeft te

houden en naar de zedenwet op te voeden, opdat zij geen duivels kinderen worden, zo betaamt het ook de opperheren als vaders des vaderlands het heil en de zaligheid van hun onderdanen te bevorderen. Als voorbeelden halen zij in hun verzoekschrift Christelijke regenten als Jozua, David, Hizkia, Josafat, Constantijn, Theodosius en Martianus aan. Met de profeet Elia roepen zij uit: *Hoe lang hinkt gij op twee gedachten?* Een eerbare raad maakt zich schuldig jegens vele verloren zielen, die door een goede leer gered zouden kunnen worden; hij heeft deel aan alle godslastering en zonden, die deze sektariërs begaan, die door welwillendheid nog verstokter worden. De eigenlijke deugden van deze sacramentariërs zijn, dat zij geen geloof hebben, van oproer zwanger gaan, verdragen, brief en zegel breken, onenigheid zaaien en van oneerbare stukken geen gewetenszaak maken. Omdat zij het niet raadzaam achtten al deze dingen openlijk op de kansel te brengen, opdat het de schijn niet hebben zou, dat zij begeerden hun lieve overheid bij de gemene man zwart te maken, hadden zij dit schriftelijk opgesteld.”

Dit vermanend schrijven miste zijn uitwerking niet. Besloten werd, dat men deze zaak nog een tijdlang geheim zou houden en in beraad nemen. De 23ste Juli 1592 overwoog men, of de waarschuwing niet ontijdig gegeven was. Men zou beginnen geen vreemden meer in de stad op te nemen, ook geen vreemde Calvinistische predikanten. De Vlaamse predikant F. Gomarus moest daarom een verklaring afleggen, inhoudende, wie hem aangenomen had, en wie tot de kerkenraad behoorden. Zodoende zou men verder de nodige middelen wel vinden. 1)

Kort hierop, Aug. 1592, werd de boekdrukker Claude de Marne, een gevluchte Fransman, die als burger der stad was aangenomen, beboet, omdat hij Gomarus geruime tijd had geherbergd. Het baatte hem weinig, of hij er op wees dat Gomarus vroeger reeds als vreemdeling was toegelaten, dat deze ook bij anderen had gewoond, dat hij als bijwoner was aangenomen en dat drie jaar geleden, toen deze zaak ook ter sprake was gekomen, men haar had laten rusten: de boete werd niet ingetrokken 2).

Nog onheilspellender werd de toestand, toen na de dood van de Waalse predikant Oliverius Valinus de Raad door de Lutherse predikanten opnieuw werd opgestookt. De Raad moest toch niet toestaan, dat private personen hem zijn regalia ontnamen en valse dwaalleeraars aanstelden!

Dit had ten gevolge, dat de Raad aan de adressanten vroeg, of zij misschien personen konden noemen, die in het Frans overeenkomstig de zuivere, onvervalste Augsburgse confessie het predikambt konden bedienen. Grote blijdschap in het Lutherse kamp! Zij dankten *den goeden God, dat Hij de lieve overheid de ogen geopend had*. Deze behoefde nu niet te vrezen voor oproer en geweld, want het was niet hunne, maar 's Heeren zaak, die, zoals de Schrift zegt, *de onrustige lieden een ring in de neus zou leggen*. Drie middelen stonden der overheid ten dienste. Zij kon:

1. De vreemden de bijzondere uitoefening van hun godsdienst verbieden en hen naar de gewonen predikdienst verwijzen;
2. hun opleggen, wanneer zij een afzonderlijke predikdienst begeerden, zich met de Lutherse predikanten te verstaan;
3. hun een leraar geven, die op de rechte wijze beroepen en zuiver in de leer was. Zelf bevalen de Lutherse predikanten het derde middel aan. De Vlamingen of Nederlanders hadden volgens hen geen afzonderlijken prediker

1) Tom: IIIIus Actorum, fol. 15a-16b, copie; archiv, S. 267, 268. 2) Tom: IIIIus Actonum, fol, 165a-166b, copie.

nodig, omdat zij het Duits zeer goed verstonden. De Raad moest zich in zulk een goddelijk werk mannelijk betonen en met de „lieven" David zeggen: *Op God hoop ik, en ik vrees niet, wat kunnen mij de mensen doen.*1)

Overeenkomstig het adres werd tot het aangrijpen van het derde middel besloten. Het baatte weinig, of aanzienlijke Walen als Nic. Malapart en Joh. du Fay zich met het verzoek tot de Raad wendden een prediker als Fr. Biletius te mogen hebben, en de vrees uitspraken, dat zij anders een voorganger zouden krijgen, die niet van hun godsdienst was; de Raad antwoordde, *dat hij zelf voor hen wel naar een predikant zou omzien* 2).

Weldra hield dan ook een door de Raad beroepen Luthers predikant, Anthonius Serrarius, zijn proefprediking (10 Jan. 1593) 3).

Men verhaalt, dat Gomarus zich er met zulk een heftigheid tegen kante, dat hij degenen, die Serrarius' predikingen bezochten, zeer heftig schold en bijna in de ban deed, zodat de scholarchen er bij de Raad over klaagden en vele vrome harten er zeer bedroefd onder werden. Een ander vertelt, dat Gomarus in eigen persoon de proefpreek van Serrarius bijwoonde, deze blijkbaar met tegenzin aanhoorde, geweldig uitvoer en schimpte en over al zijn aanwezige geloofsgenoten de kerkelijke ban uitsprak 4).

Of zulke berichten historisch betrouwbaar mogen heten, is zeer de vraag. Klinkt er misschien de vijandschap der tegenstanders in door, die, om hun eigen gedrag goed te praten, de Vlaamse predikant wel moesten zwart maken? Jammer was het ook voor Frankfort's gemeente, toen de predikant De Meester in Dordrecht beroepen werd, waardoor zij van een grote steun, en Gomarus van een vriend, beroofd werd 5).

In de zomer van 1593 hertrouwde Gomarus. Zijn tweede vrouw, Maria, was een dochter van Simon l'Hermite en Johanna de Splijtere, beiden van adel 8). Het sluiten van dit huwelijk werd weldra de aanleiding tot Gomarus' verbanning. Al in Nov. 1593 beklagden de Duitse en Waalse schoolmeesters zich bij de scholarchen, dat een Waalse schoolmeester hun kinderen hun zou ontnomen hebben. In diezelfde tijd werd aan Gomarus beduid,

1) Archiv, s. 268-270.

2) Archiv, S. 270.

3) Archiv, S. 272, 273.

4) Frankf. Rel. Handl., 1, Cap. 11, § 26, S. 139.

5) Doss. Ruys, 1 blz. 61, 62.

6) Programma funebre van Maria l'Hermite (Unie. Bibl. Gron., Fortef. I 18); Maria was een zuster van Junius' derde vrouw, zie; J. Reitsma, Franciscus Junius, blz. 150.

dat hij de stad moest verlaten, omdat hij tegen het gebod der overheid in met een vreemde vrouw, dus een, die buiten Frankfort woonde, in het huwelijk was getreden 1).

Maar nu liet de Vlaamse gemeente zich gelden. Zij wees er op, dat Gomarus acht jaren lang het Evangelie trouw had bediend, ook wel gemakkelijk een andere dienst zou vinden, maar dat zij niet zo gemakkelijk een andere predikant zouden kunnen krijgen. Steeds had hij in het openbaar, nooit in het geheim geleerd. Hij was geen burger, maar bijwoner geweest en hij meende, dat wel aan de burgers, maar niet aan

de bijwoners verboden was om met een vrouw van elders te trouwen; anders zou hij zeker niet in strijd met het verbod der overheid gehandeld hebben. Zij verklaarden zich bereid jaarlijks een aanzienlijke som geld aan de armen te betalen.

Maar alles was vergeefs: het werd hun verboden een nieuwe predikant aan te stellen. Het enige, dat hun, op hun verzoek om Gomarus tot Pasen te mogen houden, werd toegestaan was, dat hij nog een maand mocht blijven; tevens werd hieraan met nadruk toegevoegd, dat zij zonder voorkennis en goedkeuring van de Raad geen andere predikant mochten aanstellen 2).

De 3^e Januari 1594 richtte de Nederlandse gemeente zich nogmaals met een rekwest tot de overheid. Zij wees op de vermaning des Heeren, om vlijtig aan te houden in het gebed. Daarom durfden zij ook hun verzoek aan de Raad hernieuwen. Met bijzondere vreugde hadden zij vernomen, dat de overheid de uitoefening der religie voortaan wilde toestaan, mits zij haar er in kennen wilden; thans zouden zij ook hun andere bede gaarne ingewilligd zien, dat Gomarus, die niemand anders gemakkelijk evenaren zou, bij hen blijven mocht. Was in de huwelijkszaak iets uit onbedachtzaamheid of onwetendheid bedreven, dan boden zij hiervoor des te gereeder hun verontschuldigen aan, omdat zij overtuigd waren, dat er anders niets op hun leraar te zeggen viel. Wilde de Raad aan hun wens voldoen, dan beloofden zij jaarlijks een aanmerkelijke som te zullen schenken voor de armen der stad 3).

Toen ook op dit verzoek afwijzend werd beschikt, wendde Gomarus zelf zich de 8^e Januari 1594 tot de Raad met het verzoek

1) Archiv, S. 277; Tom: IIIIus Actorum, fol. 156a-157a. 3) Archiv, S. 277 Frankf. Rel. Handl., II Beylagen, Num. LX X XIII, S. 130; Tom; IIIIus Actorum fol. 159, 169, 170.

2) Tom: IIIIus Actorum, fol.173a-175b.

45

om uitstel 1). Hij wilde gaarne gehoorzamen aan het bevel der overheid, maar zou ter wille van zijn zwangere en ziekelijke vrouw liever niet in de strengen winter wegtrekken, zoals ook Jezus zijn discipelen vermaande te bidden, dat hun vlucht van de ene plaats naar de andere niet in de winter zou geschieden.

Ook hierop ging de Raad niet in 2) en Gomarus zag zich gedwongen binnen de gestelde termijn van vier weken af te reizen. Het houden van een Avondmaalsviering is het laatste dienstwerk geweest, dat hij in het midden der gemeente heeft verricht. Het notulenboek vermeldt niets meer; de gemeente had opgehouden te bestaan! 3)

Eerst meende Gomarus aanstonds deze gehele omgeving te moeten verlaten, maar in verband met het gure jaargetijde ging hij voorlopig niet verder dan Hanau, waar een gemeente, bestaande uit Walen en Vlamingen, onder de bescherming stond van graaf Lodewijk Philips 4).

Bertius schreef de ondergang van de Nederlandsche vluchtelingengemeente te Frankfort aan haar laatste predikant toe. In zijn „Aenspraeck" 5) verwijt hij Gomarus, dat deze gemeente „zonder Arminius verstrooid is geworden".

Deze reageerde daarop in zijn Proeve 6) en vroeg, wat Bertius daarmee eigenlijk bedoelde. Wilde hij er soms mede zeggen, dat Gomarus de oorzaak van de verstrooiing van die kerk was? „En mompelt niet, maer spreekt uyt de mond, ghelijck ick u voorga, op dat ick u mach, met ghetuyghenisse der Kercke, ende met de saecke selve,

beschamen".

Inderdaad heeft Bertius, wat hij ook verder tegen Gomarus heeft ingebracht, op deze uitdaging geen antwoord gegeven. Blijkbaar had hij iets beweerd, dat hij niet waar kon maken. De feiten maken het wel duidelijk, dat niet Gomarus, maar de godsdienstijver van de Lutherse predikanten de oorzaak van de verstrooiing der vluchtelingengemeente geweest is. Ook wanneer een ander dan Gomarus predikant ware geweest, zou er in de loop der geschiedenis stellig geen verandering zijn gekomen 7).

- 1) Archiv, S. 277; Tom. III *tus Actorum*, fol. 176.
- 2) Tom: III *tus Actorum*, fol. 177e.
- 3) Doss. Ruys, I blz. 64.
- 4) Aldaar, I blz. 64.
- 5) Bertius, *Aenspraeck*, blz. B 2a.
- 6) Gomarus, *Proeve*, blz. 20. 7
- 7) Vergelijk: *Franckfürtsche Religions-Handlungen*, 1 S.;17), XXIII; I. le Long, *Kort Historisch Verhaal*, blz. 139.

HOOGLEERAAR-PREDIKANT TE LEIDEN

De 20ste Januari 1594 vroegen de burgemeesters der stad Leiden het oordeel van de curator Dousa, die in 's-Gravenhage woonde, over hun voorstel om Gomarus tot derde professor in de theologie te benoemen.

Het antwoord, dat Dousa reeds op de volgende dag aan de burgemeesters deed toekomen, luidde gunstig, zodat de Curatoren en Burgemeesteren van Leiden de 25ste Januari d.a.v. op aanbeveling van Junius besloten, Gomarus te beroepen op een traktement van achthonderd gulden 's jaars 1). Ook de reiskosten zouden hem vergoed worden. De 12^e Februari 1594 verklaarde Gomarus de benoeming aan te nemen; hij zou, zo schreef hij, echter eerst na Pasen op reis kunnen gaan. Spoedig daarop promoveerde hij te Heidelberg tot doctor in de godgeleerdheid (14 Maart 1594); na door de faculteit geëxamineerd te zijn, hield hij onder voorzitterschap van de hoogleraar Petrus Calaminus een openbare disputatie over het „Avondmaal des Heeren", ontving hij het licentiaat in de theologie van de deken der faculteit, Tossanus, om daarna ten laatste door de hoogleraar Kimedoncius tot doctor te worden gepromoveerd 2).

In April 1594 werd Gomarus door de Curatoren der universiteit te Leiden feestelijk ontvangen. Zij hadden gezorgd voor een maaltijd met overvloed van Rijnse wijn in het restaurant „Het Hof van Holland" en schonken hem behalve de reiskosten nog een welkomstverering 3).

- 1) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 77; J. C. van Slee, *Diarium*, pag. 69.
- 2) *Effigies et vitae*, pag. 76; P. Breherus, *Theatrum virorum*, pag. 490.
- 3) Doss. Ruys, I blz. 69.

TWAALFDE HOOFDSTUK

GODSDIENST, VROOMHEID, KARAKTER, — SLOTOPMERKINGEN

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat Gomarus een ijverig kampioen voor de Gereformeerde leer is geweest 1). In zijn disputaties, maar ook in zijn overige werken, komen zijn Gereformeerde opvattingen duidelijk uit, al schroomde hij niet ten opzichte van sommige kwesties, zoals bijv. De sabbatsheiliging en de formulering van het object der praedestinatie, leringen te verkondigen, die afweken van de algemeen gangbare. Zijn voortdurend zich beroepen op de H. Schrift, zijn opkomen voor de ere Gods, zijn liefde tot de wetenschap, zijn uiteenzettingen over praedestinatie en verbond, Wet en Evangelie, Kerk en sacrament, ambt en Overheid leggen alle getuigenis af van zijn Gereformeerde opvattingen.

Met grote ijver heeft hij afwijkende meningen steeds bestreden. Zijn grote eerbied voor de Canon, waarvan hij de Apocriefe Boeken geheel wilde scheiden, zijn strijd met Coster en zijn aanhoudend verzet tegen de Roomse leer doen ons hem kennen als een tegenstander van Rome, die hij de „meretrix magna" waagde te noemen. De Lutherse leer van het Avondmaal en de ubiquiteit van het lichaam van Christus, alsmede de opvatting der Wederdopers ten aanzien van kinderdoop en Overheid werden door hem krachtig aangevallen. Zijn belangstelling voor de bestrijding der Socinianen en „vrijgeesten" toont, dat hij ook van deze zijde gevaar duchtte, terwijl hij in kerk en academie zich tegen het Remonstrantisme verweerde. Verwickelingen met Rooms en Luthers zijn ook de oorzaak geweest, dat hij Brugge, Straatsburg, Frankfort en Saumur heeft verlaten of zelfs moeten verlaten en ten gevolge van het veldwinnend Libertinisme meende hij niet langer in Leiden te kunnen blijven.

1) Vergelijk: A. C. Duker, G. Voetius, I blz. 80.

Blz. 374

Bij zijn ijveren voor een wetenschappelijke exegese had Gomarus ook een praktisch-godsdienstig doel. Achter de uitlegging van menig hoofdstuk volgen opmerkingen, die op de praktijk der godzaligheid gericht zijn en ons laten zien, hoe hij oog had voor het feit, dat de Gereformeerde practica nog aan haar begin stond en met het oog op de bredere vorming der predikanten diende ontwikkeld te worden. Doch niet alleen de aanhangsels, de zogenaamde *consectaria of coroliaria*, maar ook de uitlegging zelf hield rekening met de praktijk.

Het feit, dat Gomarus' naam bijna uitsluitend met de leer der praedestinatie, nog wel met die van het supralapsarisme in verband wordt gebracht, doet ons gemakkelijk uit het oog verliezen, dat Gomarus' vroomheid een ander karakter droeg dan dat van willoze onderworpenheid aan een supralapsarisch besluit Gods.

Wel hebben de Remonstranten ter Dordtse Synode de meening willen doen post vatten, dat vooral de leer der praedestinatie in geding was en dat in de eerste plaats een beslissing genomen moest worden over de „gruwelijke leer" der bovenvaldrijvers, maar de Synode oordeelde, dat het mogelijk en noodzakelijk was, de artikelen zoodanig op te stellen, dat zowel supra- als infralapsariërs zich er zonder bezwaar mede konden verenigen.

Voorts plaatste Gomarus tegenover Arminius niet het leerstuk der praedestinatie, maar **dat der rechtvaardigmaking op de voorgrond als het cardinale punt**, waarop

Arminius van de Geref. leer was afgeweken.

Tevens is van betekenis, dat de inaugurele oratie van Gomarus te Leiden niet handelde over de leer der uitverkiezing, maar over *het verbond Gods*, waarmede de nieuwe hoogleeraar duidelijk aangaf, wat het uitgangspunt van zijn lessen over het Nieuwe Testament zou zijn. Over ditzelfde onderwerp heeft hij ook kort daarop laten disputeren, terwijl hij persoonlijk zijn gedachten over de praedestinatatie eerst in het jaar 1604, dus pas na 10-jarige academiearbeid uiteenzette, hiertoe gedreven door het optreden van zijn heterodoxe ambtgenoot Arminius.

Wij mogen dus vaststellen, dat Gomarus' vroomheid niet *z*o zeer met de leer der uitverkiezing was samengeweven, als men dit gewoon is aan te nemen, terwijl wij niet mogen vergeten, dat hijzelf ons vermaant, ten opzichte van dit leerstuk ***eerbied, waarheid en voorzichtigheid te betrachten.***

Gomarus mag voor zijn tijd ook verdraagzaam genoemd worden.

375

Van het Socinianisme wilde hij niets weten, maar van Arminius wilde hij verdragen, al wat hij in goeden gemoede zou kunnen, zelfs verklaarde hij in een brief aan Lubbertus, dat kleine verschillen voor hem geen beletsel vormden om met Arminius samen te werken. Toen Gomarus later echter meende, dat Arminius in de voornaamste leerstukken afweek van het Gereformeerde gevoelen, kon hij niet langer zwijgen, maar legde hij ten slotte de vrijmoedige verklaring af, dat hij met het gevoelen van Arminius niet voor Gods rechterstoel zou durven verschijnen. Met diens heterodoxieën ten aanzien van de erfzonde, de vrijen wil en de voorbereiding ter genade, het rechtvaardigmakend geloof, de rechtvaardigmaking en de volharding der heiligen kon hij zich niet verenigen. Kenmerkend voor zijn vroomheid was ook, dat hij bij alle dingen naar hun einddoel vroeg en dat hij dit niet in de mens, maar, echt Gereformeerd, alleen in God zocht: *soli Deo gloria!* 1)

Gomarus' karakter is zeer verschillend beoordeeld. Het is moeilijk, ja schier onmogelijk, zich een juist denkbeeld hiervan te vormen. Gomarus staat te zeer in de voorhoede van de strijd en de oordeelvellingen van mede- en tegenstanders zijn daardoor allicht beïnvloed. Een volledige weergave van meningen van tijdgenoten brengt ons al evenmin verder als een opsomming van wat het nageslacht over hem heeft beweerd. Enkele meningen volgen hier.

In de „Oorspronck ende Voortganck der Nederlantsche kerckelijcke verschillen" zegt de schrijver bij de vermelding van Gomarus' optreden tegen Arminius in 1604: „Gomarus evenwel opghehitst van syne kerckmeesters, ende syn hoofdich naturel, en konde dit in syn hersenen niet verdragen". „Noch en was Gomarus selve de allereerste noch de voorbarichste niet, om sich teghen Arminium te kanten, hoewel hy uyt natueren een seer toornich

1) Passchier de Fyne deelt in zijn autobiografie over de prediking van Gomarus het volgende mede; „Ik ging ook gaerne ter predicatie, hoorde Doctor Franciscus Gomarus gaerne preken, ende noch grager de jonge Lucas Trelicatius, ik verstont, ende onthielt meer uyt de predikation, dan mijne ouders konden denken, also dat my als noch enige dingen daer van in de memorie leggen. My staat nog voor, hoe ik D. Gomarus hebbe hore verklaren het 7, 8, 9 en 10. Cap. des Evangeliums van Joannes, ende hem doe seer vele troostelijke dingen tot troost voor de uytverkorene kinderen Godts hebbe hoorgin verhaelen, waer door ik de eerste mael op die woorden *uytverkorenen* begon te letten, ende begon my selven al in te beelden, dat ik mede onder 't getal van die was, also ik enige merktekenen, die D. Gomarus doe stelde, in my bevont te weesen, maar ik kreeg hier by dese gedachten, of ymant die in staet van verwerpinge

staet, wel soude konnen een uytverkoren worden?"; zie: Het Leeven en enige by sondere voorvallen van Passchier de Fyne, blz. 3, te vinden in: Enige Tracaetjes van Passchier de Fyne, Amsteldam, 1721.

376

ende hevich Man was. Hy weet wat brieven hy dagelijks ontfingh van verscheyden Kerckelijcke, om op Arminij Lessen, Disputen, Woorden, Wercken te letten, ende sich manlijk teghen hem te kanten. Hy heeft selve geklaecht, dat hy wel hadde willen vrede houden, maer dat de Kercken (met desen naem bedeckten enige Kerckmeesteren haer bedrieff) hem niet met vreden en lieten" 2).

De „Franckfurtische Religions-Handlungen" typeren hem als „ein unruhiger eifriger und hitziger Mann" 2).

N. Hinlópen schrijft: „Voords was hy een man van een zeer driftigen aert, die, wanneer hem iets onverhoeds bejegende, zichzelf niet bezat, echter ligt te verzoenen, en vry van kwaedaertigheid, daerby zeer bedreven, naeuwkeurig, en van een schrande oordeel" 3).

Dr. C. Sepp betoogt, dat Gomarus „aan kwaad humeur toegaf en de moed miste, om, gelijk hij op het gebied der wetenschap zichzelf durfde zijn, op dat van handelen en doen heerschappij over zichzelf te oefenen" 4).

De door hem hierna gegeven argumentering bevredigt mij echter niet. Het is waar, dat Gomarus aanvankelijk zelfs schriftelijk getuigde, dat er, voor zoover hem bekend was, tussen de Leidse hoogleraren geen verschil bestond en dat hij deze mening later door woord en geschrift terugnam, maar dit wijst nog niet op een weifelende houding. De eis der Christelijke liefde, zoo schreef Gomarus immers zelf, gebood hem het goede van Arminius te denken en te hopen, zoolang het tegendeel niet overtuigend was gebleken. Eerder is dan ook de handelwijze van Arminius te laken, die zich zolang schuil hield 5).

Dr. Sepp schrijft verder: „Nauwelijks ken ik een schrijver, door wien Gomarus juister geschetst is dan door Stolker: „deze Gomarus was, in weerwil van zijn korzelig en oplopend karakter, van zijne grote eerezucht en zijne zwakheid om te ligt het oor te lenen aan de inblazingen van anderen, een man van rondheid en opregtheid, die veel achting verdiende" 6).

Dr. C. P. Hofstede de Groot oordeelt in gelijken geest, als hij schrijft: „Hij was een streng Calvinist, van natuur wellicht niet

1) Oorsprank ende Voortganck, fol. 12a.

2) Franckfurtische Religions-Handlungen, I cap. II 26, S. 139, 140.

3) N. Hinlópen, Historie, blz. 80.

4) C. Sepp, Het godgeleerd onderwijs, I blz.106.

5) B. Glasius, Geschiedenis, 1 blz.1 I 1, 112, geeft de redenen op, waarom het conflict tussen Gomarus en Arminius wel niet kon uitblijven, met markant contrast in Gomarus' nadeel.

6) C. Sepp, Het godgeleerd onderwijs, I blz.106.

377

onverdraagzaam, maar ten hoogste prikkelbaar en vatbaar voor de inblazingen van anderen" 1).

Het oordeel van Dr. B. Glasius is gunstiger: „Zeker, het kan ons niet bevreemden, dat

velen en bijzonder de Remonstranten een streng en ongunstig oordeel over Gomarus hebben geveld, maar even zeker schijnt het ons uit hetgeen wij omtrent hem, zelfs uit hem vijandige bronnen hebben leren kennen, dat hij naar de inspraak zijner innige overtuiging gehandeld en, wat hij deed, plicht geacht heeft. Ongetwijfeld was zijn karakter driftig en oplopend, maar men moet bij de beoordeling hiervan zijn vorming, zijne lotgevallen, de tijd in welken hij leefde, en niet het minste de les der ondervinding dat het twisten de verbittering duurzaam groter doet worden, in het oog houden" 3).

Het oordeel van Dr. L. Knappert is eveneens waard overdacht te worden: „Geen man voor kraakeel"; „gelijk Arminius naar voren geschoven en opgehitst" 3).

Dr. P. J. Wijminga spreekt van Gomarus' „zeldzame geleerdheid en logische denkkraft" 4).

Ten slotte wil ik nog vermelden, dat Dr. Is. van Dijk in een artikel gepoogd heeft een onvriendelijke schaduw, die nog altijd over Gomarus' nagedachtenis was blijven liggen, weg te nemen. Hierbij wijst hij op een drietal „procedé"s", waarmede men gepoogd heeft Gomarus boos te maken: „Men geve allereerst iemand die voor een ernstige overtuiging opkomt, te verstaan dat de zaak, die hij voorstaat, heus niet van zooveel belang is. Al verder beantwoorde men zijn argumenten niet met tegenargumenten, maar met een honigzoete vermaning tot verdraagzaamheid. Als hij nog niet boos genoeg is, dan verbluffe men hem door de verzekering dat men het in de grond met hem eens is", waarna prof. Van Dijk de door hem bedoelde feiten opsomt en zich vooral scherp uitlaat over Arminius, die zich over zijn gevoelens eigenlijk nergens wilde verantwoorden 5).

Bij deze beoordelingen kunnen wij het laten. Inderdaad bezat Gomarus een vurig temperament. Mogelijk is hij in zijn ijver voor de goede zaak wel eens te ver gegaan, maar uit de bronnen is dit niet met zekerheid vast te stellen. Er worden wel in de bronnen inderdaad enkele voorvallen vermeld, die geen gunstige

1) C. P. Hofstede de Groot, Honderd jaren, blz. 389.

2) B. Glasius, Godgeleerd Ne derland, I blz. 544, 545.

3) L. Knappert, Geschiedenis, I blz. 102.

4) P. J. Wijminga, F. Hommius, blz. 11.

5) Academie Groningana, blz. 338-346.

indruk geven van Gomarus' karakter. „Niet sonder alteratie" zou hij in October 1604, zonder evenwel zijn ambtgenoot te noemen, de voorrede voor zijn disputatie tegen Arminius hebben gehouden. Bij een disputatie van Arminius in 1609 zou hij „van verwe en van gelaet" veranderd en na afloop van de disputatie met zijn ambtgenoot in woordenwisseling geraakt zijn, omdat deze Romaniserende stellingen had verdedigd. Dit zegt echter al even weinig, als de m.i. sterk gekleurde berichten over het voorgevallene op en om de Synode van Dordrecht. Het heet wel, dat de „dolle Gomarus" Martinius uitvunsde en bekwaam was om met Lubbertus de gehele synode in brand te zetten, dat hij met brandende en vurige ogen en een barschen uitspraak tegen Crocius bulderde en grimmig tegen Thysius was, maar het is de vraag, in hoeverre hier de ook ten opzichte van anderen partijdige berichtgever Balcanqual der waarheid getrouw is gebleven.

Op de Synode hield hij zich in het geding met de Remonstranten op de achtergrond, zoals hij ook, in de strijd met Arminius, steeds weinig strijdlustig, zich bij voorkeur afzijdig had gehouden. En trad hij in het strijdperk, dan deed hij dit steeds na aarzeling, door de broeders hiertoe aangespoord en zelf ook overtuigd, dat hij ter wille van de waarheid niet langer mocht zwijgen.

Zijn houding in Frankfort, zijn handelwijze met Arminius, zijn heengaan uit Leiden bij Vorstius' komst en zijn vertrek uit Saumur wijzen eerder op een karakter, dat de strijd schuwde, al vreesde hij die niet.

Dat hij eerzuchtig zou geweest zijn, acht ik een onbewezen stelling. Zelfs zijn tegenstanders ter Dordtse Synode verklaarden, dat zijn redevoeringen van bescheidenheid blijk gaven. Maakte hij fouten, dan bekende hij ook eerlijk schuld en betuigde zijn leedwezen over hetgeen geschied was. Verder was hij zeer beslist, week geen duimbreed, als hij meende, dat hij in zijn recht stond. Hij was oprecht en wendde geen pogingen aan, om bij aanzienlijken ten behoeve van zichzelf of van anderen in het gevele te komen. In zijn huis was een strenge tucht. Zijn wetenschappelijke ijver was zijn ganse leven lang voorbeeldig.

Om zijn geleerdheid en grote gaven was hij in de kringen van Kerk en Academie zeer gezien en zag men hem slechts node gaan. Door vele geleerden — zie slechts zijn briefwisseling — werden zijn wetenschappelijke bekwaamheden en kennis ten eerste geprezen.

379

Zijn invloed na te gaan is onmogelijk. In de desbetreffende hoofdstukken gaven wij reeds ons oordeel over zijn dogmatische, exegetische en apologetische verdiensten. Zijn leerlingen koesterden blijkbaar een diepen eerbied voor hun meester en voor wat zij aan hem te danken hadden 1). De naam „Gomaristen" was nog in latere tijd een benaming voor degenen, die zijn opvattingen deelden 2). Toch heeft Gomarus geen bijzondere „school" gemaakt, wat evenmin zijn begeerte als die van Calvijn was, al werd ook later door Driessen en „Irenaeus contra haereses" zijn naam als gezaghebbend genoemd.

Ook voor wie zijn opvattingen niet deelt, blijft de studie van Gomarus' geschriften èn uit historisch èn uit theologisch oogpunt van grote betekenis. Welke achting wij ook koesteren mogen voor vele andere zeer bekwame leden der Dordtse Synode, toch geboven wij, dat de geschiedenis onzer Vaderlandse Kerk anders zou geworden zijn, als in de oorsprong en bij de voortgang der Arminiaanse twisten de persoon en het werk van Gomarus ontbroken hadden. Immers door zijn stille doch machtige invloed is haar streng Gereformeerd karakter bewaard gebleven.

1) G. Voetius noemt Gomarus: „magnum inter theologos philologum". Als hoog-leraar gebruikte hij wel de „Theses" van zijn grote leermeester, zie: A. C. Duker, G. Voetjes, I blz. 78, III blz. 19, 20, 47.

2) A. C. Duker, G. Voetius, I blz. 343 noemt de benaming „Gommariste ministers" als een scheldnaam.
380

IN HET DUITSE HANAU KLONKEN DE PSLAMEN VAN DATHEEN

TERDEGE 17 DECEMBER 2008; door W.J. Eradus

De Pfarrer van de Waals-Nederlandse kerk in Hanau, dat ongeveer 20 kilometer ten oosten van Frankfurt aan de Main ligt, is Torben Telder. De jonge predikant parkeert exact op het tijdstip dat we afspraken zijn Smart voor de kerk. Op de deur van het autootje staat met grote letters "Wallonisch-Niederländische Gemeinde Hanau", met telefoonnummer en e-mailadres. „We willen als evangelisch-reformierte ge meenschap zichtbaar zijn en met het Evangelie midden in de maatschappij staan", licht pfarrer Telder toe.

Hij vertelt dat vier eeuwen geleden in Hanau twee ronde kerken tegen elkaar aan waren gebouwd, voor geloofsvluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden, dus België. De ene kerk was voor de Franstalige Walen. In de andere, kleinere kerk konden de Nederlandstalige Vlamingen hun kerkdiensten houden.

„Op 19 maart 1945, amper tien dagen voordat de geallieerden binnentrokken, werd onze stad gebombardeerd. De aanval duurde maar 20 minuten, maar legde Hanau compleet in de as. Van de dubbelkerk was weinig meer over."

We gaan de kerk binnen en zien een fraaie pentekening van de dubbelkerk en daarnaast, op een oude foto, de puinhoop na het bombardement. „Het was toen een erg moeilijke tijd voor ons. We zijn dankbaar dat we de Hollandse kerk weer hebben kunnen opbouwen. De muren van de Waalse kerk, die deels overeind gebleven waren, hebben we geconserveerd als oorlogsmonument."

Inquisitie

Karolina Dols verzorgt rondleidingen in Hanau. Ze begint haar verhaal gewoonlijk bij Luther: „Aanvankelijk geldt zijn invloed vooral de Augustijner kloosterorde waartoe hij behoort. Weldra begint de nieuwe leer zich als een vuur te verspreiden Ze brengt heel Europa in beroering. Keizer Karel V, sinds 1515 ook Heer der Nederlanden, blijkt een felle tegenstander. Hij vaardigt strenge plakaten uit tegen de aanhangers van de Reformatie. De twee Antwerpse Augustijner monniken Voes en Van Essen, die tot de nieuwe leer zijn overgegaan, worden de eerste slachtoffers van de Inquisitie. Op 1 juli 1523 moeten zij de brandstapel op omdat zij Christus als de enige Zaligmaker belijden."

Frau Dols vertelt dat Luther, als hij van de dood van de beide martelaren hoort, direct een ontroerende brief stuurt naar de christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen. Hij schrijft onder meer dat „*die beide edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannis, te Brussel hun leven gering geacht hebben, opdat Christus en Zijn Woord geprezen zouden worden. O, hoe verachtelijk zijn die, twee zielen ter dood gebracht, maar hoe heerlijk zullen zij met Christus wederkomen, en rechtvaardig richten degenen, door wie zij nu met onrecht gericht zijn. Ach, wat is het toch een geringe zaak, door de wereld geschandvlekt en gedood te worden voor hen die weten dat hun bloed kostelijk en hun dood dierbaar is in Gods ogen, zoals de Psalmen zingen.*"

Drie jaar later, in 1526, geeft Jacob van Liesvelt uit Antwerpen een volledige Bijbel in het Nederlands uit. Een „onvergeeflijke misdaad", waarvoor hij wordt onthoofd. Het wordt alleen maar erger als Philips II in 1555 Karel V opvolgt.

Vanaf de jaren zestig verspreidt het calvinisme zich vanuit Genève. Het wordt de dominante stroming in de Nederlanden. De eerste calvinistische predikant, Guido de Brès, wordt wel „*de hervormer der Nederlanden*” genoemd. In 1567 wordt hij in Valencijs, met andere protestanten, wegens ketterij ter dood gebracht.

Vluchtelingengemeente

„De geloofsvervolgeling in de Zuidelijke Nederlanden wordt steeds bruter”, vertelt Frau Dols. „In 1547 vluchten veel gereformeerden uit Wallonië (de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk) en Vlaanderen naar Engeland. Zij zijn aanvankelijk welkom bij de protestantse koningin Elisabeth en mogen in Londen een eigen vluchtelingenkerk vormen. Haar opvolgster, de fanatiek roomse Mary Tudor moet niets van de protestanten hebben. Vanaf 1555 ontketent zij hevige vervolgingen, waaraan zij de bijnaam ‘Bloody Mary’ dankt.

De Walen en Vlamingen wijken uit naar het Lutherse Denemarken maar zijn daar niet erg welkom. In het Noord-Duitse Embden vinden ze voorlopig onderdak. Daarna trekken ze verder naar het overwegend Lutherse Frankfurt aan de Main. Ze sluiten zich aan bij de Nederlandse vluchtelingengemeente die daar eerder al was gesticht. Mede door de inbreng van de vluchtelingen komt Frankfurt tot grote bloei. Desondanks maken onverdraagzame Lutherse het hun steeds moeilijker om eigen kerkdiensten te houden. Iemand als de uit Brugge afkomstige Franciscus Gomarus moet als gereformeerd vluchtelingenpredikant halsoverkop uit Frankfurt vertrekken, omdat hij ernstig wordt belaagd door fanatieke Lutherse predikanten.

In 1562 vertrekken ongeveer zestig overwegend Vlaamse families uit Frankfurt. Op uitnodiging van de Calvinistische keurvorst Frederik III vestigen ze zich in Frankenthal in de Pfalz. Petrus Datheen wordt predikant in de nieuwe vluchtelingenkerk. In 1597 ontvluchten opnieuw vele Gereformeerden Frankfurt. Veel overgeblevenen, voornamelijk Franstalige Vlamingen, gaan in op een aanbod van Graaf Philip Ludwig van Hanau en vestigen zich in een nieuwe stad, die ze zelf moeten bouwen.”

Edelmoedige graaf

„Nu komen we op een beslissend punt voor de geschiedenis van onze stad”, benadrukt Frau Dols. Ze haalt een oude plattegrond van Hanau te voorschijn. Daarop zien we twee ommuurde steden, aan elkaar vast, die samen een “8” vormen.

„De kleine stad met allemaal straatjes kriskras door elkaar is het oorspronkelijke Hanau. Bij de tweede stad lopen alle straten kaarsrecht en vormen ze een regelmatig ruitpatroon. Dat is Neustadt Hanau, ontworpen voor de Vlaamse vluchtelingen.

Graaf Philip Ludwig II van Hanau, gehuwd met Katharina Belgica, een dochter van Willem van Oranje, hangt de gereformeerde leer aan. Hij wil zijn verstrooide geloofsgenoten graag helpen en ondertekent op 1 juni 1597 de Kapitulation, het officiële verdrag met de Vlamingen. Daarin staat dat elke Vlaamse familie maximaal vier woningen zal bouwen en dat de graaf de vestingwerken om de nieuwe stad laat aanleggen. Ook een kanaalaansluiting op de Main neemt hij voor zijn rekening. Daarnaast verleent de graaf hun het recht om een eigen (dubbele) kerk te bouwen.

De edelmoedigheid van de nog maar 20 jaar oude graaf wordt mede ingegeven door hoop dat zoveel mogelijk gereformeerden uit Frankfurt naar Hanau komen. Met hun kapitaal, hoogwaardige kennis en ijver zouden ze een bloeiend handelscentrum kunnen opbouwen dat Frankfurt nog zou overtreffen!”

Psalmen van Datheen

In 1600 wordt de eerste steen gelegd voor de dubbele kerk, waarin zowel Frans- als Nederlandstalige dienst en zullen worden gehouden. Op 29 oktober 1608 houden de Gereformeerden hun eerste kerkdienst in de Wallonische kerk. De Nederlandsprekende Vlamingen moeten nog enkele jaren geduld oefenen.

De kerken hebben een gemeenschappelijk dak met klokkentoren. Dat symboliseert hun geloofseenheid over de taalbarrière heen. De gemeenschappelijke wapenspreuk is ontleend aan Psalm 92 vers 13: „*De rechtvaardige zal groeien als een palmboom.*” Een tijd van grote bloei en welvaart breekt aan. Voor de beide grote gemeenschappen worden twee Franstalige en twee Nederlandstalige predikanten aangesteld. Na de her110eping van het Edict van Nantes door de Franse koning Lodewijk XIV komt opnieuw een grote vluchtelingenstroom van Hugenoten op gang. Velen van hen komen in Neu-Hanau terecht. Dat betekent een behoorlijke uitbreiding van de Franstalige gemeenschap. Ook de kleinere Nederlandse kerk raakt steeds voller. Tot in de tweede helft van de 18e eeuw klinken hier de psalmen van Datheen!

Kohlbrugge

Langzaam maar zeker verdwijnt de oorspronkelijke identiteit. In 1871 wordt de laatste kerkdienst in het Nederlands gehouden. In 1892 worden ook de Franstalige diensten Duitstalig. Na het wegvallen van de taalbarrière blijven de twee gemeenten niettemin apart voortbestaan, om de privileges die bij de Kapitulation werden verleend niet in gevaar te brengen.

In 1960 worden bij de heringebruikname van de na de oorlog herbouwde Nederlandse kerk de laatste verschillen weggepoetst. Dan is „alles gleich”. De gemeente omvat dan 1200 leden en doopleden. Binnen de ruïnes van de Wallonische kerk bouwt de gemeente een diaconaal centrum, dat de naam Kathink Platzhoff Stiftung draagt.

De verkregen kerkelijke vrijheid van de onafhankelijke evangelische formierte gemeenschap is in de loop der eeuwen zorgvuldig bewaard Bij de Hanauer Union in 1818, waarbij de gereformeerden en Luthers en in Duitsland besluiten voortaan samen te gaan, blijft de Wallonisch-Niederländische Gemeinde Hanau als een van de weinigen afzijdig. Toch besluit de gemeente eind vorige eeuw alsnog toe te treden als geassocieerd lid van het synodale verband van de Evangelisch-Reformierte Kirche Maar op 1 juli dit jaar maakt zij zich daarvan weer los:

Een van de redenen is *dat men niet de vrijheid kreeg om zelf een predikant te kiezen*, in dit geval dominee Telder.

De nu weer zelfstandige gemeente groeit gestaag, zeker na de komst van de jonge predikant. Volgens Pfarrer Telder is er in Wuppertal nóg een "Niederländische Gemeinde", waaraan ooit ds. Kohlbrugge was verbonden.